

Nr 1–2 2014

Oknytt



Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 1–2 2014 Årg. 35

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Susanne Haugen. I detta nummer under medverkan av Daniel Andersson och Lars-Erik Edlund.

Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Svenbjörn Kilander, Hervor Sjödin, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till *Oknytt*, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:

Susanne Haugen, Laxögern 62, 907 88 TÄFTEÅ

E-post: susanne.haugen@nord.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:

Carina Strömberg, Malgovik 172, 912 91 VILHELMINA eller carina.stromberg@vilhelmina.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets Plusgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: *Tätört*, *Pinguicula vulgaris*. Efter Carl Axel Magnus Lindman, *Nordens flora*, granskad och rev. av Magnus Fries, Stockholm 1964.

Produktion: Gigraf

Tryckt av Ale Tryckteam AB, Bohus 2014

ISSN 0349-1706

Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2014

Sigurd Fries in memoriam

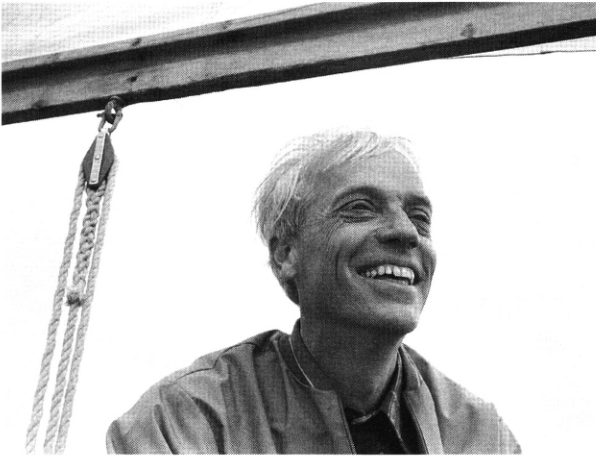


Foto: Clas Fries.

Professor emeritus Sigurd Fries, Umeå, avled den 24 juni 2013, 89 år gammal. Han var född 1924 i Stockholm som son till Robert Fries – föreståndare för Bergianska trädgården – och Nanna, född Curman.

Sigurds studier vid Uppsala universitet resulterade i en filosofie kandidatexamen 1945, och tre år senare blev han filosofie magister i tyska språket, litteraturhistoria med poetik och fonetik samt, med högsta betyg, i nordiska språk. Efter en licentiatexamen 1953 disputerade han 1957 i nordiska språk på avhandlingen *Studier över nordiska trädnamn*, vilket omedelbart ledde till förordnande som docent. Han upprätthöll en docenttjänst vid Uppsala universitet mellan 1957 och 1968 och vikarierade också under kortare perioder på olika professurer vid Uppsalainstitutionen för nordiska språk. År 1967 utnämndes han till förste arkivarie vid Landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala (ULMA) och året därefter till profes-

sor i svenska språket, särskilt nusvenska, vid det då nyinvidda lärosätet i Umeå. Professuren upprätthöll han sedan fram till emeriteringen 1988 men deltog ända fram till 2010 vid institutionens seminarier.

Sigurd var en av pionjörerna vid det nya universitetet. De nya professorerna och deras medarbetare i Umeå hade åtskilligt att bestyra. Kursplaner skulle sammanställas, lärare och studenter rekryteras, utbildning i på den tiden stora grupper genomföras och forskning och forskarutbildning initieras och bedrivs. Det var också vid denna tid som externfinansierade forskningsprojekt blev på modet, och i Umeå blev tvär- och mångvetenskapliga satsningar viktiga. Sigurd engagerade sig i flera projekt av denna typ – det viktigaste var Luleälvprojektet med arkeologen Evert Baudou som projektledare. I samtliga dessa uppgifter engagerade sig Sigurd helhjärtat.

Ett fantastiskt institutionsbibliotek byggdes också upp med hjälp av gåvor, och delar av ortnamnsforskaren Jöran Sahlgrens och dialektologen Delmar Olof Zetterholms privatbibliotek inköptes. Samtidigt skapades förutsättningar för en bredare språk- och kulturforskning genom Folkmåls- och folkminnesinstitutet för övre Norrland (FFÖN), vars föreståndare Sigurd blev redan 1969. FFÖN var föregångaren till Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet i Umeå (DAUM), en enhet inom nuvarande Institutet för språk och folkminnen som beklagligtvis nyligen lagts ned.

Som forskare etablerade sig Sigurd Fries tidigt som kunnig och mångsidigt arbetande dialektolog, namnforskare och språkhistoriker. Mest känd är Sigurd för forskningen om växtbenämningar, där främst dialektologiska, etymologiska och semantiska problem uppmärksammas.

Den omfattande avhandlingen undersöker allsidigt de neutrala avledningarna av typen *äspe*, *birke* och *eke* som finns vid sidan av *asp*, *björk* och *ek* vad avser utbredning – här finns ett antal kartor –, funktion och inflytande på de icke-avledda be-

nämningarna på träd. Många av avhandlingens resultat, bl.a. beträffande avledningarnas ålder och betydelse, har vetenskapligt stort intresse.

I nära anslutning till avhandlingen publicerades 1957 en artikel om trädbenämningarna *al* och *alder* 'Alnus', där författaren utreder orden för 'gråal' och 'klibbal' och därigenom förmedlar betydelsefulla språkgeografiska iakttagelser. I en annan artikel görs en fin analys av växtbenämningen *älggräs*, enligt författarens förmodan ett äldre **æl(e)græs*. Den intrikata diskussionen om formerna *havre* och *hagra* 'havre' som finns intill varandra i de svenska dialekterna, dryftas i ett ytterligare annat sammanhang.

Sigurd Fries artikel "Kovall, missne och tätgräs. Västerbotensdialekternas bidrag till det svenska riksspråket" – som ursprungligen publicerades 1977 i den vänskrift som tillägnades professorskollegan Karl-Hampus Dahlstedt – trycks om i detta nummer av *Oknytt*. Sigurd visar här hur Linnés noteringar i resedagboken 1732 banat väg för några ursprungligen västerbottniska inslag i standardsvenskan.

Viktig är boken *Svenska växtnamn i riksspråk och dialekt* från 1975, där ur dialektologisk synvinkel de folkliga växtbenämningarna dryftas, främst de benämningar som finns i Linnés skrifter. Algernas svenska benämningsbruk behandlas dessutom i boken, ett i många avseenden knivigt dialektmaterial som på sedvanligt sätt analyseras noggrant.

Dialektala och äldre tiders växtbenämningar har i skilda sammanhang samlats och analyserats av Sigurd Fries. Jägmästaren Gustav Fridners rika samling av västerbottniska benämningar utgavs sålunda i en bok från 1999 av Sigurd tillsammans med medarbetarna Jan Nilsson och Margit Wennstedt. Peter Artedis lilla Nordmalingsflora från 1729 är utgångspunkten för en annan studie, och denna charmiga lilla växtförteckning utgavs även av Sigurd i en mönstergill edition i Johan Nordlander-sällskapetets skriftserie 1985.

Ett antal språkgeografiska och ordhistoriska monografier bör också dras fram i denna minnesteckning. I boken *Stätt och stätta i Norden. Ett verbalabstrakts betydelseutveckling och ett bidrag till studiet av hägnadsterminologien* är perspektivet nordiskt, och intresseväckande är här inte minst de semantiska analyserna utifrån dialektmaterialet. Språkgränsen mellan Dala-Bergslagen och Dalmålsområdet samt mellan Dalarna och Härjedalen har också behandlats i uppsatser, liksom han i några artiklar behandlat språkkartan i forskningens tjänst. Generella språkhistoriska perspektiv demonstreras i en artikel om adverbtypen *hä blås kalla* 'det blåser kallt', ett språkdrag som bl.a. finns i en del norrländska dialekter.

Namn på lokaler utefter kustfarleder intresserade Sigurd, både äldre och yngre ortnamn. Inte minst intresserade honom namnen i de nya hembygderna i norr. Önamnet *Tarv* i Umeå skärgård exempelvis sätts i en studie in i ett sannolikt kommunikationssammanhang. Författaren etablerar – med utgångspunkt i användningen av ordet *targ* i svenska dialekter och i andra nordiska språk – en betydelse 'något sönderrivet, sönderstyckat, litet obetydligt, ojämnt till formen' hos det till grund för namnet troligen liggande appellativet, och fastslår därefter att *Tarv* under tidig medeltid men även dessförinnan, utgjorts av några klippholmar som varit seglingsmärken för sjöfarande. En grupp yngre farledsnamn såsom *Bonden* och *Björn* behandlas i annat sammanhang och mynnar ut i en intressant diskussion om likhetsnamn och vandringsnamn.

Mer sammanfattande perspektiv på ortnamn och bebyggelsehistoria i Övre Norrland redovisas i Sigurds inträdesföreläsning i Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien 1983. Relationen mellan de nordnorrländska naturnamnen som synes vara av hög ålder och de yngre bebyggelsenamn som här finns (namn på *-mark* och *-böle*) diskuteras och analyseras i ljuset av paleoekologisk och arkeologisk evi-

dens. Studier som dessa har utgjort viktiga avstamp för senare namnforskning på området.

Carl von Linnés skrifter utgör ett återkommande inslag i Sigurds forskning, och Linnés omfattande författarskap studeras ur ett flertal aspekter, inte bara de växtbenämningar som återfinns i Linnés skrifter utan också hans språk och stil. Senare delen av sitt liv ägnade Sigurd åt Linnés stilistiskt sett friska dagbok *Iter Lapponicum* som den då tjugofemåriga resenären förde under resan i norra Sverige och utefter den finländska kusten 1732. *Iter Lapponicum* utgavs av Kungl. Skytteanska Samfundet (2003–05) i tre stora volymer – det var många som bidrog till detta arbete, bl.a. makan Ingegerd Fries, men Sigurd drog det tyngsta lasset.

Några studier visar andra sidor av Sigurd som forskare. I den festschrift som tillägnades Claes-Christian Elert 1983 behandlar Sigurd exempelvis uttalet av *au*-diftongen i nutida svenska, varvid uttalet /ajtomatisk/ för *automatisk*, som är så vanligt i norra Sverige, uppmärksammas. Uppsatsen berör inte minst senare tiders novationsmönster och spridningsförhållanden.

Sigurd Fries vetenskapliga författarskap är mångsidigt och av god kvalitet. Empiri av olika slag fokuseras: här finns studier rörande fonologi och morfologi, ordbildning, ordhistoria, namn och en del annat. Talat men också skrivet språk från olika tider behandlas, ett tidsdjup finns – och där ligger ofta huvudintresset – men också iakttagelser rörande senare tiders regionala svenska uppmärksammas. Hans vetenskapliga skrifter präglas av glasklar argumentation och ett enkelt språk men inte sällan spelar han ned de egna resultaten. Sigurd var inte de stora ordens man.

Sigurd var ledamot av ett antal lärda sammanslutningar, bl.a. Kungl. Skytteanska Samfundet, Kungl. Gustav Adolfs Akademien för svensk folkkultur och Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Så länge han orkade följde

han verksamheten vid dessa akademiska sammanslutningar.

I Johan Nordlander-sällskapet var han en uppskattad medlem alltsedan start, och han var en av dem som deltog redan i det konstituerande mötet 1979. Han följde alltid arbetet i Sällskapet med intresse, kom länge till våra sammankomster och uppmuntrade ofta den stundom stressade redaktören.

Som forskarhandledare förde Sigurd många doktorander fram till disputation, och jag hade själv privilegiet att ha honom som min handledare. Att låta sina studenter själva ta ut riktningen i sin vetenskapliga farled var för Sigurd en hederssak. Han var en högst uppskattande handledare som dock förmedlade en hel del mellan raderna. När han en liten aning höjde högerhanden och milt sade: "Man skulle möjligen kunna säga ..." (med betoning på *möjligen*), ja då hade han egentligen sagt: "Det här håller ju inte, skriv om!" Det gällde att läsa av också de små gesterna.

Personligen var Sigurd vänlig och uppmuntrande, och han fanns alltid tillhands när man behövde stöd och goda råd. Sorgen efter Sigurd är självfallet stor men i minnet finns glädjen över att ha fått ha honom som sin kollega och inspiratör – och som sin vän.

Lars-Erik Edlund

LARS-GÖRAN TEDEBRAND

Strindberg och Norrland

Inledning

För snart två år sedan högtidlighölls 100-årsminnet av vår svenska nationalskald August Strindbergs död den 14 maj 1912. Och firandet måste sägas ha varit titanen värdigt. *Ockulta dagboken* kom ut i två väldiga volymer jämte kommentardel. Efter många år slutfördes också projektet *Nationalupplagan av August Strindbergs samlade verk* i 73 band. Kulturskribenter, författare och litteraturvetare hyllade Strindberg som den moderna svenska prosans förnyare och hans internationellt ledande roll som dramatiker underströks. Strindberg är i dag mer spelad på världens teaterscener än Ibsen och överträffas bara av Shakespeare.

Det kan finnas anledning att så att säga *post festum* lägga till ett litet Norrlandsperspektiv på Strindberg. För en europeisk intellektuell som Strindberg med årslånga vistelser i Berlin och Paris och med världsrykte som skildrare av könsrelationer och mänskligt själsliv fanns det ingen anledning att på något särskilt sätt uppmärksamma Norrland. Men det finns en del att ta fasta på och som förtjänar att lyftas fram. Strindbergs släkt härstammade på faderns sida från ångermanländska bönder i Strinne, Multrå, på 1500-talet eller ännu tidigare. Han företog också 1890 och 1891 två resor genom delar av Norrland. Under den senare resan besökte han Strinne och var även inbjuden som gäst hos en av sågverkspatronerna i Sundsvallsdistriktet. Men Norrland förekommer, trots den

norrländska bakgrunden, ytterst sparsamt i författarens väldiga produktion. Överraskande nog berör han endast flyktigt Norrlandsfrågan, det tidiga 1900-talets stora samhällsfråga och en fråga som annars engagerade många journalister, samhällsdebattörer och politiker i Stockholm.

Den här artikeln skall ses som kommenterande anteckningar baserade på Strindbergs genealogi, resebeskrivningar, brev, tidningsartiklar och litterära texter. Någon i egentlig mening diskursiv analys av Strindberg och Norrland är det alltså inte fråga om.

Den norrländska släkten

Strindbergs mest kända biografer Martin Lamm, Gunnar Brandell och Olof Lagercrantz uppehåller sig inte särskilt ingående vid författarens genealogi, framförallt inte dess äldre norrländska inslag. Det gäller även den senaste levnadstecknaren Göran Söderström (2013). Strindberg hade själv länge oklara föreställningar om sitt ursprung. I del 1 av *Tjänstekvinnans son* (1886) skriver han:

Det fanns en gammal släkttavla, som visade adlig ätt från 1600-talet. Sedan hade fäderna varit präster, hela fädernet från Jämtland, med Nordmanna- och kanske Finnblod.

Lagercrantz skriver i sammanhanget att "Strindberg skulle vårda föreställningen att han hade lappblod i ådrorna och talang för trollkonster".

Först efter att med stor sannolikhet ha tagit del av genealogen Johan Gabriel Anreps under åren 1854–1904 utkomna arbete *Sveriges ridderskaps och adels kalender* blev Strindberg närmare medveten om inte bara sin prästerliga och lågadliga

utan även sin ångermanländska härkomst på faderns sida. I ett brev till Torsten Hedlund den 27 april 1896 skriver han: "Min far som stammar från Jemtland-Ångermanland (Strinne) är af presterlig slägt". Och den 11 augusti 1908 skrev Strindberg till Harriet Bosse och dottern Anne-Marie: "Det finnes ännu Strindbergare i Jemtland, men Småfolk. Eljes härleda vi namnet från Strinna eller Strinda vid Multrä i Ångermanland". I sammanhanget kan nämnas att namnet *Strinne* språkligt hör samman med ordet *strand*. Byns strandnära läge föranledde Strindbergs brorson, författaren och kritikern Axel Strindberg, att i boken om sin far Carl Axel Strindberg, *Arvet från Strinne* (1989), förmoda att de första förfäderna kom dit som fiskare från havet.

Först strax före sin död kan Strindberg möjligen ha fått en ännu mer ingående uppfattning om familjens ångermanländska härkomst. I *Svenska släktkalendern* 1912 (tryckt 1911) och utgiven av genealogen Gustaf Elgenstierna, den senare utgivaren av *Den introducerade svenska adelns ättartavlor* (1925–36) och baserad på Anreps äldre adelsgenealogi, står om Strindberg: "Äldst kände stamfadern Henrik var bonde i den i Multrä socken i Ångermanland belägna byn Strinne".

Den framstående Norrlandsforskaren Johan Nordlander, själv född i Multrä, kunde 1915 i *August Strindbergs förfäder* göra ett slutgiltigt genombrott när det gäller författarens härstamning. Nordlanders utredningar hade stor betydelse när Strindbergs systerson civilingenjören och vattenrättsrådet Hans Hartzell (1896–1972) 1963 upprättade en fullständig förteckning över den strindbergska släkten: *Släkten Strindberg från Strinne*.

Med hjälp av otryckt material i Kammararkivet i Stockholm klarlade Nordlander att de äldsta belagda anfäderna var Olof bonde i Främmer-Strinne (senare kallat för *Västerstrinne*) i Multrä och dennes son, bonden och nämndemannen Anders Olsson, upptagen i 1535 års hjälpskattelängd. Strindberg hade

med andra ord rötter ända ned i ångermanländsk medeltid. Anders Olssons hemman var enligt jordeboken 1542 det enda i Främmer-Strinne och omfattade 38 seland och därmed det näst största i socknen. Seland är ett ångermanländskt jordmått vars geometriska mått var 40 x 20 famnar, det vill säga 800 kvadratfamnar. Ett mantal bestod av 24 seland.

Enligt *Skatteboken aff Ångermanne Land pro anno 1550* hade Anders Olssons hemman nu utvidgats till 42 seland. Anders avled omkring 1565. Hemmanet övertogs av sonen Hindrich Andersson, nämndeman, länsman och kyrkans sexman och död omkring 1590. Sonen tiondefogden Anders Hindrichsson blev nästa bonde på hemmanet, och därefter dennes son Hindrich Andersson, död 1703. I sjätte led övertogs sedan hemmanet av kyrkvärden Hindrich Hinrichsson död 1729, som alltså av Elgenstierna angavs som den strindbergiska släktens anfader. Hindrichs och hustrun Anna Michelsdotters son Henrik Henriksson (1708–67) blev "bondestudent" och präst och kallade sig för *Strinberg*. Att präster övergav sonnamnet och antog borgerliga familjenamn med anknytning till hemorten var vanligt i äldre tid. Henrik kom till Härnösands skola 1723, blev student i Uppsala 1733, prästvigdes 1737 och kallades samma år till adjunkt av kyrkoherden i Torsåker J. Eurenus. Som framgår av det *Herdaminne* eller *Präst-krönika* som komministern i Anundsjö Hans Jonsson Tunaeus fullbordade 1766, en handskriven kvartsvolym på 893 sidor, så behöll Henrik Strinberg stavningen av sitt tagna efternamn oförändrad livet ut, något vi strax återkommer till.

Efter en tid begav sig Strinberg utan "konsistoriets minne" till Stockholm där han först tjänstgjorde som medhjälpare åt kyrkoherden Johannes Kolmodin på Ekerö, sedan åt kapellarna i Katarina församling. Slutligen fick han kondition hos en garvare. Återkommen till Multrå 1739 nekades Henrik Strinberg att återfå adjunkturen. På allmogens begäran, men utan pastors tillstånd, höll han emellertid predikningar och

kallades inför konsistoriet. År 1741 blev han vicekaplan i Sundsjö, Jämtland, och 1745 utnämndes han till ordinarie komminister där. I den husförhörlängd som han själv förde skrev han alltid *Strinberg*. Året efter gifte han sig med Maria Elisabeth Åkerfelt, som tillhörde en senare utdöd lågadlig ätt och var dotter till majoren vid Jämtlands dragoner Zacharias Åkerfelt och dennes hustru Margareta Scheffel.

Henrik Strinberg kom på förslag till Hede pastorat 1762, till Ragunda 1765 och Rödöns 1766, året före sin död, men erhöll inga missiv. När änkan begärde nådår yttrade konsistoriet att fattigdomen varit hennes mans ständiga följeslagare och försvagat hans hälsa samtidigt som han berömdes för skicklighet och samvetsömt nit i ämbetet. Inom släkten kom Henrik Strinberg nästan att förses med helgongloria.

Johan Nordlander noterade med tillfredsställelse August Strindbergs djupa ångermanländska rötter på fädernet. Han avfärdade författarens uppgifter att det skulle finnas "finnblood" i släkten och avslutade med att säga att förfäderna var "präktiga representanter för den gamla, enkla, förnöjsamma, stilla och sträfsamma, af högfärden obesmittade ångermanländska bondestammen".

Henrik Strinbergs bägge söner Henrik och Zacharias flyttade till Stockholm, en för familjen välkänd stad genom moderns släkt där och faderns Stockholmsvistelse under ungdomsåren. Den äldre brodern Henrik (1753–1830) kallade sig för *Strimberg*. Han blev känd textiltekniker och fabriksmästare vid AB Sjuntorps fabriker i Fors socken, Västergötland. Henrik Strimberg var en pionjär inom svensk industri och den förste som anlade fabriksmässiga spinnerier.

Den yngre brodern Zacharias (1758–1829), August Strindbergs farfar, blev bodgosse på Drottninggatan och sedan kryddkramhandlare. Han ändrade tydligen efternamnet till *Strindberg*, egentligen etymologiskt mer korrekt än *Strinberg*. Zacharias var en ansedd borgare, stadsmajor och stormästare

i Auroraorden. Han var också teaterförfattare, men pjäserna sägs ha varit av det slaget att August Strindberg knappast kunde ha fått sin dramatiska ådra från farfadern. Zacharias Strindberg gifte sig 1793 med Anna Johanna Neijber som tillhörde en ansedd borgarsläkt. En dotter ingick äktenskap med den legendariske engelsk-svenske industrimannen Samuel Owen, Sveriges första konstruktör av ångfartyg. Zacharias Strindbergs yngste son Carl Oscar (1811–83) blev kryddkramhandlare och ångbåtskommissionär och som varje läroverkselev förr fick lära sig August Strindbergs far. Modern var Eleonora Ulrica Norling (1823–62), född i Södertälje och tidigare hushållerska, "tjänstekvinnan", hos fadern.

Den norrländska resan 1891

Strindberg befann sig ofta på resande fot. Hans resor kan i detalj kartläggas genom den bevarade och på Kungliga biblioteket (KB) i Stockholm förvarade resedagboken. Några resor, bland dem de två norrländska, föranleddes av det planerade verket *Svensk natur* där Strindberg i Linnés efterföljd avsåg att skildra både natur och folk. En första Norrlandsresa upp till Gävle företogs i september 1890. Den fortsatte sedan via Dalarna, Västmanland, Närke ända ned till Göteborg och Halland. I slutet av augusti 1891 företar Strindberg en längre, två veckors resa till Norrland. Han hade vid denna tid behov av att komma bort från Stockholm efter den sönderslitande skilsmässan från Siri von Essen och efter att ha blivit indragen i ett ärekränkingsmål mot Siris danska väninna Marie David. Strindberg hade öppet beskyllt henne för att vara homosexuell.



Strindberg fotograferar sig med självutlösare på Brevik, Värmdö, vintern 1890-1891. Efter Gunnar Brandell, *Strindberg – ett författarliv*, II, Stockholm 1985.

I Åre och Ådalen

Med ångaren Njord kommer Strindberg till Gävle den 25 augusti och fortsätter sedan med tåg via Bollnäs till Östersund. På inrådan av Svenska Turistföreningen bestiger han den 29 augusti "i småregn" Åreskutan i sällskap med redaktören för den 1885 grundade *Jämtlands-Posten*, filosofidocenten och författaren Victor Hugo Wickström, som efterträtt tidningens första redaktör Johan Lindström Saxon, den senare så välkände tidningsmannen och bokförläggaren. Två dagar därefter var Strindberg i Östersund och den 1 september i Sollefteå. Enligt resedagboken besöker han "mina fäders hem", det vill säga Strinne. Författaren bör således mellan utgivningen av första delen av *Tjänstekvinnans* son 1886 och Norrlandsresan 1891 ha fått kännedom om sin härkomst från Strinne på fädernet.

I *Svensk natur* antyder Strindberg inte att han vid färden uppför Ådalen passerat sina förfäders ångermanländska urhem. Scenerierna från Härnösand till Sollefteå beskrivs tämligen kortfattat. "En flyktig blick" som författaren själv med rätta säger. Stilen är emellertid, som nästan alltid hos Strindberg, associationsrik och målande, observationsförmågan uppdriven. Han skriver:

Ångermanälven mellan Härnösand och Sollefteå är just på grund av sin segelbarhet icke den praktfullaste av Norrlands älvar, oaktat den är den största, ty den saknar älvens skönaste prydnader: de branta klippstränderna och vattenfallet. Öppnande sig vid Härnösand som en havsarm [senare i texten omtalas nedre Ångermanälven som "en naturens caprice, som modellerat en bit söder uppe i nordem"] döljas stränderna av sågverk och lastager, villor och brädstaplar. Högre upp, vid Nyland, där älven smalnar till älv, äro stränderna skräpiga av havreåkrar, ofantliga, röda bondgårdar, höhässjor, pumpgal-

gar, och påminna om Upplands eller Västmanlands tråkiga bondlandskap där det lilla jordbruket och ett halvt välstånd ännu icke nått herrgårdens skönhet, men väl lämnat torpets och backstugans pittoreska.

Strindberg fortsätter sedan:

Ovanför Torsåker först visar älven det originella den äger eller de så kallade niporna [...] Ångermanälvens strandbäddar upptravade av gul sand, packad i tydliga lager som på avstånd erinra franska Jura, belgiska vinkullarna vid Verviers, Rhen vid Basel, falaisen vid Normandie. Den varma, gula sanden med sina vågräta streckningar, undertill urgröpt, bildande bastioner, ruiner, med dess överhängande vegetation av grästorv, videbuskar, alder och den här tämligen oväntade sumpcypressen, eller tyska tamarisken (*Myricaria germanica*), kommer turisten att glömma Norrland, varom han först erinras av de mötande timmerflottorna och det högnordiska Multräberget som följer upp till Sollefteå.

Sollefteå ligger själv i ett tarvligt åkerlandskap... det lilla men anspråksfulla fallet... sandniporna med deras eleganta linjer, förnäma varma sydländska färg... nipans form och färg, själv en lyckad återgivning av rhentraktens i Sverige obefintliga tertiärformation, den näst yngsta och mest aristokratiska av alla grundberg och på vilken Paris, London och Wien hava byggt sig upp.

I Sundsvall

Efter besöket i Ådalen vistades Strindberg en vecka som gäst hos den kulturellt intresserade 33-årige sågverkspatronen Magnus Forssell på dennes herrgård vid Ortvikens Ångsågs Aktie-

bolag strax öster om Sundsvall. Besöket kom till stånd genom förmedling av Forssells vän redaktör Wickström i Östersund. De hade träffats eftersom Forssell ägde en jaktstuga i Åre. Wickström hade upplevt Strindberg som deprimerad och menade att ett besök i Sundsvall och dess skärgård kunde vara välgörande. Strindbergs kärlek till skärgården sedan tidiga år var ju välbekant. Disponentdirektören Forssell har berättat om det celebra besöket för Sundsvallsredaktören Oscar Feuk fem år före sin död 1935. Feuks artiklar publicerades i *Sundsvalls-Posten* och *Nya Dagligt Allehanda* i Stockholm och refereras av Nils August Flodén i dennes kapitel om Forsell i första delen av tvåbandsverket *Sågverkspatronerna* (1949).

Forssell måste sägas ha varit utmärkt väl lämpad för uppgiften att muntra upp Strindberg. Grosshandlarens tvåspannsekipage sågs ofta utanför de välkända Sundsvallsrestaurangerna Rullan, Tivoli och Knaust. Flodén träffade aldrig Forssell men väl flera av hans vänner och skriver:

Den parisiska livsstilen låg väl till för honom, och han tillägnade sig den på ett naturligt sätt. Vin och kvinnor lär ju bland annat höra dit. Och han besatt förmågan att hålla stilen, men också att ibland gå ett stycke längre än verkligt genomgod stil tillät. Sålunda kunde samme Magnus, som vid ett tillfälle öppnade en stadshusbal i mer storartat sammanhang med landshövdingens dotter, vid ett annat, visserligen en maskerad, uppträda på samma lokal med representanter för vad som åtminstone [på] den tiden kallades för lätta gardet.

Magnus Forssell mötte Strindberg vid Sundsvalls östra station med häst, parvagn, kusk och betjänt. Sedan bar det av till Ortvikens herrgård där smörgåsbordet med både en och flera snapsar väntade. Strindberg fick ett rum innanför Forssells privata kontor. Från Ortviken, i hjärtat av Europas största



Sågverkspatronen Magnus Forssell (1858–1935) var Strindbergs värd under vistelsen i Sundsvall i september 1891. Efter Nils August Flodén, *Sågverkspatronerna*, Sundsvall 1949.

träindustridistrikt, kunde Strindberg blicka ut mot Alnösundet med radbandet av sågverk. Det var en vy som skalden Elias Sehlstedt, bosatt i Sandhamn och inspiratör till Strindbergs skärgårdsskildringar, beskrivit med de berömda orden: "Och såg vid såg jag såg, hvarthelst jag såg". Av Feuks intervju framgår att Forssell och Strindberg dryftat vissa industriella frågor, dagsaktuella liksom framtidsinriktade, oundvikligt med tanke på den miljö i vilket samtalen fördes. Den stora ångsågen vid Ortvikens med tillhörande brädgård och skeppsvarv förevisades när Strindberg följde Forssell på dennes dagliga rundor kring verket.

Flodén är i sin kollektivbiografi en tämligen okritisk beundrare av sågverkspatronerna. När han skriver att Strindberg och Forssell redan efter den första snapsen var "förbrödrade" så måste detta sägas vara en sanning med modifikation. Trots brorsskålen var Strindberg givetvis medveten om att det var sågverksägarna i Sundsvallsdistriktet, som förmått landshövding Curry Treffenberg att tillkalla militär i maj 1879 för att slå ned Sundsvallsstrejken, Sveriges första stora strejk med

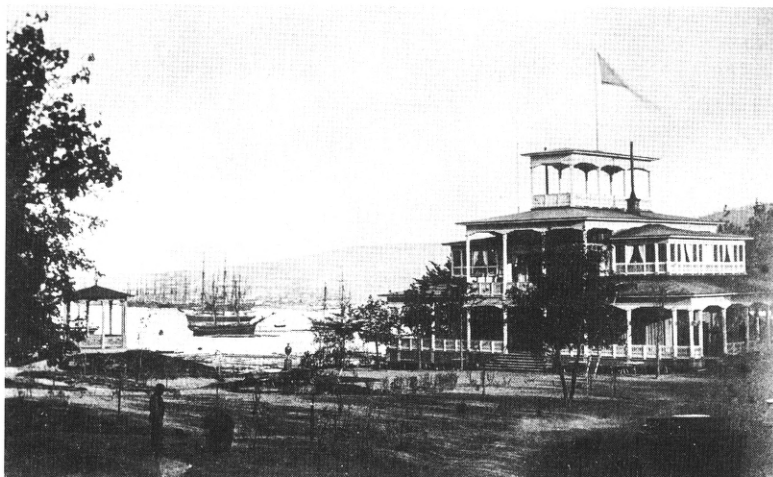
5 000 deltagare. "Nu ligger Strindberg i armarna på Treffenbergs uppdragsgivare men förråder inte sina tankar" skriver Lagercrantz i sitt korta avsnitt om Strindbergs vistelse på Ortviken.

Sundsvallsstrejken har avsatt vissa spår i *Röda rummet*, som Strindberg enligt egen utsago påbörjade den 15 februari 1879 och avslutade den 15 augusti. Författaren låter snickargesäl-len Eriksson vid ett möte i arbetarförbundet Nordstjärnans stora sal yttra: "Om jag hade ordet i min makt, skulle jag säga att de som strejka ha rätt". Vid sin skildring i romanen av en riksdagsdebatt med anledning av en motion om gårdsgårdarnas avskaffande låter Strindberg "Träpatron Larsson från Norrland" yrka bifall till motionen genom att utbrista: "Hur skall det gå med våra skogar?" och sedan flämtande kasta sig ned i riksdagsbänken.

Strindberg ville från början vara inkognito. Så när Forssell sökte sammanföra honom med sin kusin grosshandlaren och docenten Severin Axell på Rosenborg fick han höra: "drar du hit gäster till mitt förevisande, ser du mig, djävlar i mig, icke vid ditt bord vidare", enligt vad Forssell erinrade sig. Strindbergs skygghet inför mötet med okända är väl dokumenterad.

Glatt och överdådigt samliv dominerade annars under de sex dagar som Strindbergs Ortvikenvistelse varade. Man besökte flera gånger Sundsvalls välkända utvårdshus Tivoli, som låg på bekvämt avstånd från Ortviken med grandios utsikt över hamnen och det nya Sundsvall med pampig stenstad, som växte fram efter den förödande branden 1888. Tivoli hade grundats 1871 och drevs av den välkända krögarfamiljen Knaust ända till nedläggningen 1943. Sommarrestaurangen jämfördes med Hasselbacken på Djurgården i Stockholm och uppskattades särskilt av prominenta långväga gäster för sin fashionabla festvåning och sitt goda kök.

Vid Strindbergs besök utförde Gautiers sällskap akrobat- och pantomimstycken, varietésångerskan Hanna Ewertz



Under dagarna i Sundsvall besökte Strindberg tillsammans med Magnus Forssell flera gånger den riksbekanta sommarrestaurangen Tivoli på norra sidan av Selångersån invigd 1871. Efter Lars-Göran Tedebrand (red.), *Sundsvalls historia*, III, Sundsvall 1997.

sjöng och Kalmar regementes musikkår spelade. Strindberg trakterar vid ett tillfälle i upprymt tillstånd orkesterns basstrumma. Sedan Strindberg setts på lokal med Forssell, två av dennes grosshandlarvänner och en känd Sundsvallsredaktör gick det inte att upprätthålla anonymiteten. Sundsvallspressen skrev om det celebra besöket. Forssell berättade också i intervjun att Strindberg och han besökte systrarna Forslöfs rakstuga där författaren skall ha stämt en gitarr som hängde på väggen och sedan spelat och sjungit ur egen repertoar.

Strindbergs vistelse på Ortviken avslutades med en färd med ångeldad bogserbåt genom Njurundas skärgård två mil söder om Sundsvall. Man for under ivrigt fiskande genom Björköfjärden och gjorde strandhugg vid Brämö fyr och Sanna lotsplats. På kvällarna var en överdådig taffel uppdukad.

Efter återkomsten till Ortviken beslöt Strindberg att hastigt

avkorta sin norrländska resa sedan han mottagit ett telegram från kusinen Oscar "Occa" Strindberg i Stockholm med innehåll att han inte längre behövde frukta rättslig påföljd. Ett vidare studium av den norrländska naturen fick alltså anstå men kom aldrig till stånd. Skriften om svensk natur (1901) blev en torso på 63 sidor och utgavs av Landqvist i nummer 27 av de samlade skrifterna 1917 tillsammans med andra artiklar och kortare uppsatser

Med fyrspann färdades Strindberg till Stockholmskajen i Sundsvall och gick ombord på ångaren Carl XV. Efter återkomsten till Stockholm den 9 september gav han samma dag en betydligt mer backanalisk skildring av sin vistelse hos grosshandlare Forssell än som framgår av Feuks tidningsintervju med denne. I ett brev till sin vän artisten Robert Thegerström skriver han:

Med darrande hand efter 6 dygns ihållande romerska fin-de-siècle orgier i Sundsvall, så storslagna i sin art, med gott vin och dåliga qvinnor, uppeldade ångbåtar och araber (verkliga) utanför krogdörrarne, musikkår (egen) och hetärer skrifver jag detta afskedsbrev till Dig och Dalarö.

Två år senare ger Strindberg i ett brev till ungdomsvännen Leopold Littmansson en diametralt annorlunda skildring av sin avfärd, nu med tåg, från Sundsvall:

När jag reste, flaggade hela staden, det ringde i kyrkklockorna, artyllriet [Strindberg skrev ofta i brev *i* som *y*] sköt och snälltåget väntade en halftimme medan jag drack champagnen slut.

Inget av denna närmast statsmannalika avresa från Sundsvall finns ens antydd i brevet till Thegerström skrivet dagen

efter avfärden från Sundsvall. Hans värd i Sundsvall, Magnus Forssell, nämner i Feuks intervju med honom inte ett ord om dessa storstilade avskedsformer. Skämtade Strindberg med Littmansson? Diktaren är i sina brev inte alltid sanningsenlig. Brandell skriver på ett ställe i sin stora biografi att Strindberg var en "mästare att minnas fritt".

Strindberg tackade aldrig för senast men framförde hälsningar till Sundsvall via resande skådespelare. Någon fortsatt kontakt med Magnus Forssell hade han inte. Denne gick för övrigt i konkurs redan 1893 och fick lämna Ortvikén. Företaget med såg och stora skogstillgångar i Medelpad och Jämtland övertogs av Skönviks AB, som 1929 kom att ingå i Svenska Cellulosa Aktiebolaget (SCA).

Strindberg och Norrlandsfrågan

Strindberg var känslomässigt bunden till det gamla bondesamhället. I romanerna *Hemsöborna* (1887), *Bland franska bönder* (1889) och berättelsesamlingen *Skärkarlsliv* (1904) pläderar han för den lantliga livsformen. Den ursprungliga tanken var att skapa ett sociologiskt standardverk över hela Europas lantbefolkning. Strindberg kritiserade också den tidiga socialdemokratin och sin vän Hjalmar Branting för att ensidigt ta sig an industriarbetarnas intressen. Under 1880-talet, men även senare, uttalade han tydligt agrarsocialistiska tankegångar. Författarens ångermanländska bondehärkomst har ju också tidigare nämnts. Mot den här bakgrunden är det förvånande att Strindberg så litet engagerade sig i Norrlandsfrågan, detta i påtaglig motsats till andra Stockholmsdebattörer och författare, vilket också inledningsvis konstaterades.

Norrlandsfrågan vid förra sekelskiftet hade flera dimensioner. Ytterst handlade den om den norrländska självägande bondeklassens fortbestånd. Bakgrunden var denna. Träva-

ruindustrins jordförvärv i Dalarna och Norrland under sågverksboomen under senare delen av 1800-talet ledde till att 34 procent av jord tillhörig enskilda år 1900 ägdes av sågverksaktiebolag och sågverks- och bruksägare medan 66 procent ägdes av övriga enskilda jordägare, det vill säga av bönder. I Västernorrlands län, den norrländska sågverksindustrins kärnområde, uppgick den bolagsägda andelen till hela 42 procent. Under sågverksindustrins uppbyggnadsskede förvärvades huvudsakligen avverkningsrätter, som maximalt kunde löpa på upp till femtio år. Från och med 1880-talet övergick emellertid trävarubolagen alltmer till att genom köp uppnå full äganderätt till skogen och därmed på längre sikt trygga råvarutillförseln till sågverken och den framväxande massaindustrin.

Försäljningarnas sociala och politiska följdverkningar uppmärksammades alltmer. Bolagsexpansionen ledde till att tusentals bönder förvandlades till arrendatorer. På många håll, särskilt i Medelpad och Ångermanland, fanns det fler bolagsarrendatorer än självägande bönder. Åtskilliga bönder som sålt sina hemman tog anställning vid sågverk, lastageplatser och vid skogsdrivningar, andra flyttade in till städerna, väl så många valde att utvandra till Nordamerika. Den norrländska Amerikaemigrationens toppår inträffade när bolagsexpansionen var som mest intensiv. Krav restes snart på att lagstiftningsåtgärder skulle tillgripas för att förhindra att den självägande bondeklassen i Norrland gick under. Flera kända Stockholmsjournalister och debattörer deltog i debatten. Den initierades av den Jämtlandsfödde medarbetaren i *Aftonbladet*, Jonas Stadling, som i en serie reportage från Norrland tog upp bolagsexpansionens avigsidor. De samlades 1894 i broschyren *Vår irländska fråga*.

Frågan om lagstiftningsåtgärder mot bolagens egendomsköp kom in i ett avgörande skede vid 1901 års riksdag då juristen, sedermera Stockholms mångårige borgmästare Carl

Lindhagen motionerade om att Norrlandsfrågan skulle utredas i hela sin omfattning. En kommitté, Norrlandskommittén, tillsattes som lämnade sitt betänkande 1904. Riksdagen gick på kommitténs förslag och 1906 antogs en bolagsförbudslag, som förbjöd bolag eller ekonomisk förening att förvärva fast egendom på landet i Dalarna och Norrland. Inför riksdagsbeslutet publicerade Lindhagen sin skrift *Norrlandsfrågan*. Debatten om de norrländska böndernas beträngda läge upphörde emellertid inte därmed. År 1908 gav den färgstarke författaren och socialdemokratiska politikern Fabian Månsson ut en skrift, även den kallad *Norrlandsfrågan*. Den tidigare redaktören på den socialdemokratiska tidningen *Nya Samhället* i Sundsvall Otto Dalkvist publicerade 1909 pamfletten *Jag anklagar. Ett rop från och om Norrland*. Titeln anspelar på Zolas kända tidningsartikel under Dreyfusaffären i Frankrike. Slutligen, 1914 gav den socialistiska agitatorn Kata Dalström ut skriften *Blad ur de lagliga stöldernas historia*.

Strindbergs samhällskritik, så som den framträder i *Röda rummet* och *Det nya riket* (1882), kunde vara skoningslös och riktade sig främst mot kyrkan, monarkin och ämbetsmannasverige. År 1904 återkom han i *Götiska rummen* till sin ungdoms radikalism. Någon opinion i Norrlandsfrågan före bolagsförbudslagets tillkomst 1906 skapade han dock aldrig. Strindbergs långvariga frånvaro i debatten om Norrlandsfrågorna har sin förklaring. Under sin Paristid 1894–95 ägnade han sig åt ockultism och alkemi. Han tillägnade sig en gammaltestamentlig religiositet och blev mystiker i Swedenborgs anda. Den psykiska kris som diktaren gled in i utgör bakgrunden till böckerna *Inferno* (1897) och *Legender* (1898).

Under infernotiden försvann Strindbergs intresse för svensk debatt och dagspolitik. Sina ockulta vardagsupplevelser nedskrev han i *Ockulta dagboken*, som fördes mellan februari 1896 och juli 1908. Dagboken utgavs aldrig på grund av dess delvis mycket intima karaktär under Strindbergs levnad.

Vissa utdrag publicerades 1963. En fullständig utgåva i såväl faksimil som renskrift och med en diger kommentarsvolym publicerades i *Nationalupplagan*, som tidigare nämnts, först 2012. Dagboken handlar till helt övervägande del om Strindbergs privatliv och ockulta iakttagelser men omvärlden saknas inte helt i dagboksanteckningarna. Då och då klistrar han in tidningsurklipp. Under de år som Norrlandsfrågan stod allra högst på agendan i Sverige 1901–06 saknas den som väntat helt i dagboken. Däremot gör Strindberg under dessa år korta noteringar om Dreyfus-affären i Frankrike, rysk-japanska kriget, mordet på generalguvernör Bobrikoff i Helsingfors, jordbävningen i San Francisco, öppnandet av en egyptisk kungagrav i närvaro av prins Gustav Adolf, oroligheterna i S:t Petersburg, svensk-norska unionens upplösning och ministären Staaafs avgång, för att nu ge några exempel.

Med början sommaren 1910 uppträdde Strindberg i en rad tidningsartiklar som en radikal folktribun, som utan att vara okritisk stod socialdemokratien nära; hans gamla kritik av marxismen kvarstod. I ideologiskt hänseende var han nog närmast anarko-syndikalist. Till 60-årsdagen den 22 januari 1909 företogs en penninginsamling bland Sveriges arbetare, mestadels i form av småbelopp från 20 000 givare.

Strindberg går in i Norrlandsdebatten

Tidningsartiklarna samlades i boken *Tal till svenska nationen* (1910). Den föranledde den s.k. Strindbergsfejden, vilkens mest spektakulära inslag var diktarens angrepp på Verner von Heidenstam och upptäcksresanden Sven Hedin. I sina tidningsartiklar tog emellertid Strindberg med sin sedvanliga polemiska och satiriska schvung även upp den norrländska bolagsexpansionens avigsidor. I artikeln "Olust i landet" publicerad i *Social-*

Demokraten den 11 juli 1910 återger han intryck från sin resa i Dalarna och Norrland 1890. Han skriver:

jag åkte på kärra en hel förmiddag mellan Mora och Rättsvik, en hel förmiddag och mötte tre människor. Dal-karln, som körde, visste inte vem Engelbrekt och Gustav Vasa var, kallade stararna för sparvar, och ville icke svara på tilltal, ehuru jag titulerade honom ni och han kallade mig du. Därpå reste jag genom hundra mils granskog [här måste Strindberg avse järnvägsresan Gävle–Bollnäs–Åre under den andra Norrlandsresan 1891], varav jag förhastat slöt att skogsskövlingen i Norrland var en fabel. Men när jag sedan råkade en sågverksägare upplyste han mig att det icke var skog jag sett, utan ved, gruvstolpar, prickar och planchettes (till vinlådor). Det växte nämligen inte ett timmer, sågtimmer, utmed banan.

Strindberg säger sig ha frapperats av folkbristen i Norrland. Han fortsätter nämligen i artikeln:

men i Norrland tycktes mankötet vara utdött, ty vid vaktstugorna stodo gummor i uniformsmössor och med flaggor i händerna [...] En illustration till folkbristen bestods av Lapplandsexpressen, vilken i den vevan gick in på Stockholms central med en passagerare. Almanack för dagen bidrog med en illustration: Hundra man om dagen!

Strindberg tog del av de första bilagorna av den stora Emigrationsutredningen, som under statistikprofessorn Gustav Sundbärgs ledning började utges 1908:

Då vaknade man till besinning och började utreda emigrationsfrågan. Statistikern Sundbärg behövde bara läsa

i sina protokoll för att upptäcka det landets befolkning övertvägande utgjordes av ålderstigna och minderåriga; de manbara hade flytt.

Nu i dessa dagar har jag läst hela Utredningen [utredningen, med alla bilagor och betänkanden, blev dock klar först 1913], som ju är ganska målande, ibland lite blomstermålande, och när jag frågar mig: Vad är orsaken till landets avbefolkning, så besvara emigranterna frågan i tre tempo: Värnplikten, Skogsskövlarna, Det föräldrade styrelsesättet...

Mot slutet av artikeln fastslår Strindberg: "Bondeståndet utrotas av skogsskövlarna... Mänskorna flyr, och när i ensliga bygder en har flytt, så följa grannarna efter, av fruktan för ensamheten".

Under sin allra sista tid återkom Strindberg till Norrlandsproblematiken. I artikeln "Ett brev i jordfrågan" i *Budkavlen* nr 7, 1912, föreslog han att vanhävdad jord skattefritt skulle få odlas av vem som ville. En särskild norrländsk vanhävdslag hade tillkommit 1909 främst riktad mot bolagen, som i många fall lät åkrarna växa igen på de uppköpta bondehemmanen. "Norrland det skövlade skulle bli koloni som Amerika var; emigrationen skall avstanna" menade Strindberg. I slutet av artikeln aviserade han ytterligare inlägg i jordfrågan "men jag är sjuk och trött. Kan intet lova och ser ingen möjlighet komma så snart! Behövs studier och tankearbete som jag ej rår på".

Men det blev inga fler inlägg av Strindberg i Norrlandsproblematiken. Döden kom emellan. Diktaren hade sedan 1908 lidit av magcancer. Vid begravningen söndagen den 19 maj 2012 bars kistan av åtta medlemmar i Stockholms arbetarkommun. 4 000 personer deltog i begravningsprocessionen från Blå tornet på Drottninggatan ut till Nya (Norra) kyrkogården. 60 000 personer kantade gatorna. Officiant vid be-

gravningen var Strindbergs vän, Hälsingefödde Nathan Söderblom, som två år senare blev Sveriges ärkebiskop.

Valda referenser

August Strindbergs skrifter citeras dels efter *Samlade skrifter* i 55 delar utgivna av John Landquist 1912–21 och dels efter *Samlade verk. Nationalupplagan* i 73 delar utgivna 1981–2012. Breven citeras efter *August Strindbergs Brev I–XXII* (red.) Torsten Eklund (I–XV) och Björn Meidal (XVI–XXII), Stockholm 1949–2001. För uppgiften om innehållet i Strindbergs brev till Harriet Bosse och dottern Anne-Marie den 11 augusti 1908 ber artikelförfattaren att få tacka Strindbergsexperten, professor Björn Meidal, Uppsala. Ett tack också till 1:e arkivarie Cuno Bernhardsson vid Forskningsarkivet, Umeå universitetsbibliotek, som varit behjälplig vid kontroller i Sundsjö församlings äldre kyrkoböcker.

Brandell, Gunnar, *Strindberg – ett författarliv*, 1–4, Stockholm 1983–89.
Bygdén, Leonard, *Hernösands stifts herdaminne*, 1–4, Uppsala & Stockholm 1923–26.

Einhorn, Lena (red.), *Om Strindberg*, Stockholm 2010.

Elgenstierna, Gustaf (utg.), *Svenska släktkalendern 1912*, Stockholm 1911.

Elgenstierna, Gustaf, *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, 1–9, Stockholm 1925–36.

Feuk, Oscar, "Norrlandsresan. Strindberg i Sundsvall bland träpatronerna" i *Nya Dagligt Allehanda* 2/3 1930.

Feuk, Oscar, "Deprimerad Strindberg pigg i Sundsvall" i *Sundsvalls-Posten* 28.5.1959.

Flodén, Nils August, *Sågverkspatronerna*, Sundsvall 1949.

Hartzell, Hans, *Släkten Strindberg*, Stockholm 1963.

Hülphers, Abraham, *Samlingar til en Beskrifning öfver Norrland. Andra Samlingen om Jämtland*, Västerås 1775.

Lagercrantz, Olof, *August Strindberg*, Stockholm 1979.

Lamm, Martin, *August Strindberg*, 2, reviderade uppl., Stockholm 1948.

Meidal, Björn, *Från profet till folktribun. Strindberg och Strindbergsfejden* 1910–12, Stockholm 1982.

- Meidal, Björn & Wanselius, Bengt, *Strindbergs världar*, Stockholm 2012.
- Nordlander, Johan, "Två ångermanländska bondesläkter. August Strindbergs förfäder". "Klofsta bys ägare i äldre tid" i Johan Nordlander, *Norrländska samlingar*, 2:1, Uppsala 1915.
- Olsson, Ulf, "August Strindberg" i *Svenskt biografiskt lexikon, Strandh-Ström*, under redaktion av Åsa Karlsson, Stockholm 2011.
- Rasmussen, Alice, *Strindbergs hem och vistelseorter i Norden*, Stockholm 1997.
- Stockenström, Göran, *Ismael i öknen. Strindberg som mystiker*, Uppsala 1972.
- Strindberg, August, *Tjänstekvinnans son*, Del 1 (=John Landqvist (utg.), *Samlade skrifter av August Strindberg* 18), Stockholm 1913.
- Strindberg, August, *Svensk natur* (=John Landqvist (utg.), *Samlade skrifter av August Strindberg* 27, *Prosabitar från 1890-talet*), Stockholm 1917.
- Strindberg, August *Tal till svenska nationen samt andra tidningsartiklar 1910–1912* (=John Landqvist (utg.), *Samlade skrifter av August Strindberg* 53), Stockholm 1919.
- Strindberg, August, *Essäer, tidningsartiklar och andra prosatexter 1900–1912* (=August Strindbergs *Samlade Verk. Nationalupplaga* 71), Stockholm 2004.
- Strindberg, August, *Ockulta dagboken*. Kommentarer. Texten redigerad och kommenterad av Karin Petherick och Göran Stockenström (=August Strindbergs *Samlade Verk. Nationalupplaga* 60), Stockholm 2011.
- Strindberg, August, *Ockulta dagboken*. Texten redigerad och kommenterad av Karin Petherick och Göran Stockenström (=August Strindbergs *Samlade Verk. Nationalupplaga* 59:1), Stockholm 2012.
- Strindberg, Axel, *Arvet från Strinne*, Hedemora 1989.
- Söderström, Göran, *Strindberg – ett liv*, Stockholm 2013.
- Sörlin, Sverker, *Framtidslandet. Debatten om Norrland och naturresurserna under det industriella genombrottet*, Stockholm 1988.
- Tedebrand, Lars-Göran, "Strindbergs Röda rummet". Proseminarieuppsats, Litteraturhistoriska institutionen, Uppsala universitet 1963.
- Tedebrand, Lars-Göran, *Västernorrland och Nordamerika 1875–1913. Utvandring och återinvandring*, Uppsala 1972.
- Tedebrand, Lars-Göran, "Vilka var träpatronerna?" i *Thule. Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok* 1988.
- Tedebrand, Lars-Göran, "August Strindberg (1849–1912). En av världslitteraturens stora författare med rötter i Strinne, Multrä" i *Hembygden i Medelpad & Ångermanland*, nr 3 2012.
- Tegström Olle & Zackari, Sten, "Nöjeslivet" i Lars-Göran Tedebrand (red.), *Sundsvalls historia*, III, Sundsvall 1997.

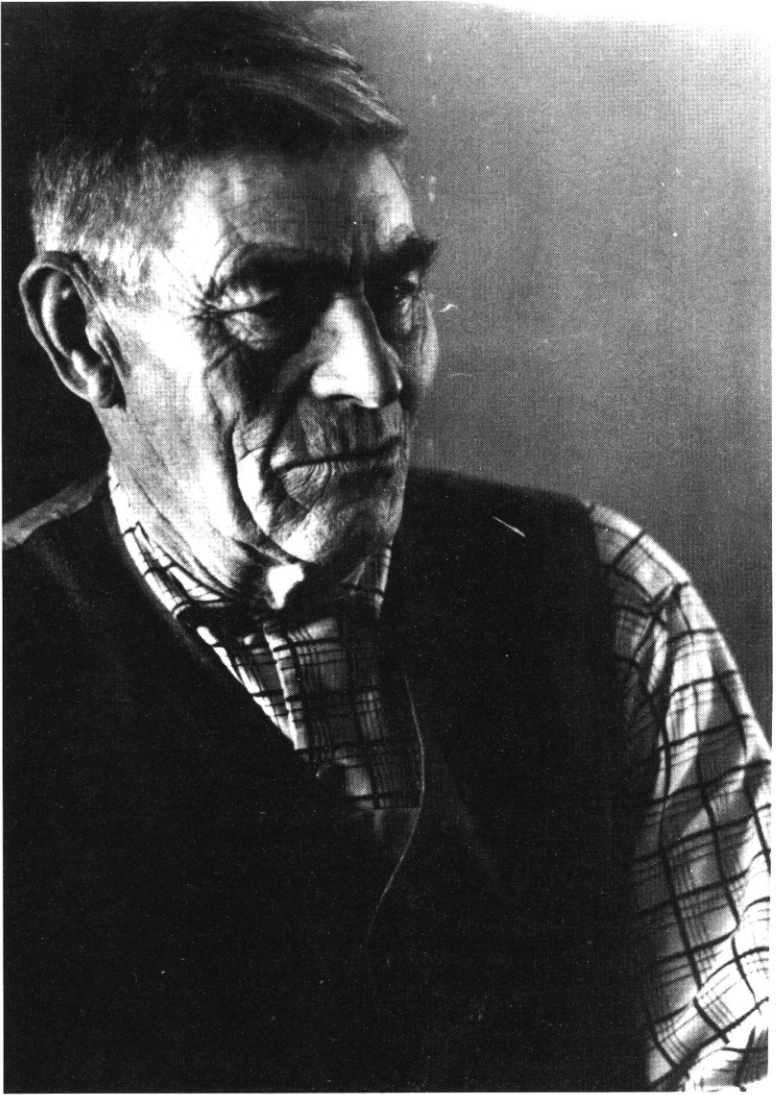
ÅKE SANDSTRÖM

”Jag drog ett djupt andetag,
för jag besinnade mig...”

Om när Holmöbon Johan Albin Lundberg
sjönk med lastbil genom Kvarkens is

Vintern 1940 var för kustborna i Kvarkenområdet ruskig på många vis, inte enbart på grund av kylan – temperaturen gick ned mot 20 minusgrader och lägre nästan tre månader i sträck – utan framförallt på grund av Sovjetunionens angrepp på Finland den 30 november 1939 och det efterföljande vinterkriget. Kvarken blev nu en viktig men riskabel förbindelseled i försöken att ge hjälp åt den finländska befolkningen och dess försvarsmakt.

Redan samma dag som Sovjetunionen anföll och kriget bröt ut inleddes stora insatser från svensk sida för att bistå Finland. Under mottot ”Finlands sak är vår” skedde biståndet genom dels statliga insatser, dels frivilligorganisationer och privatpersoner med riksomfattande insamlingar som följd. Längs en utstakad vinterväg över Kvarken till Vasa sköttes en stor del av hjälpen till Finland. Den materiella undsättningen i form av kläder, bensin, vapen, radioutrustning med mera måste emellertid ske med stor diskretion. Sverige intog ju officiellt en neutral hållning till de europeiska länderna i krig. Kvarkentrafiken ägde därför rum nästan helt och hållet nattetid på grund av risken för ryska bombningar.¹



Johan Albin Lundberg, Holmön. Illustration till J. A. Lundbergs berättelse om Kvarkenstrafiken. Foto: Kurt Boberg, Västerbottens museum.

I det följande får vi följa Holmöbon Johan Albin Lundberg (f. 1885) ut på vintervägen över Kvarken och faktiskt också en bra bit *under* den – ja, inte mindre än 16 meter! Så nära var det att han förolyckades den där vinterdagen den 13 februari 1940, då den plogbil han åkte i brakade igenom isen och sjönk.² Vid olyckshändelsen omkom chauffören Anshelm Högdahl, Böle. I lastbilen fanns dessutom Emanuel Arctaeus, Holmsund, och sittande i knät på honom Birger Holmgren, Innertavle, båda i 25-årsåldern.³

J. A. Lundbergs skildring, som också belyser inledningsskedet av vintervägens tillkomst, citeras här efter en bevarad bandinspelning gjord med honom i maj 1963. Inspelningen blev till på initiativ av hembygdsforskaren och läraren Ove Janzén, Holmön/Umeå, och gjordes av reportern Gerhard "Gejjo" Johansson vid Sveriges Radios lokalredaktion i Umeå. Man anar på rullbandet från 1963 att den intervjuade J. A. Lundberg följer ett färdigskrivet manus.⁴

Upprinnelsen till det hela var ett telegram ifrån Finland, som jag har ordagrant framför mig här och utav följande innehåll: "Kan vintervägen dragas Holmsund – Holmögadd ävensom byggandet och underhållet från svensk sida till riksgränsen av svenska myndigheter? Kan fem starka Volvo-vagnar omedelbart köpas för vår räkning? Telegrafer!", undertecknat vägingenjör Torsten Nordström, Vasa.

Jag lät avsända ett telegram omedelbart och fick snart påringning ifrån Finland, vilket samtal förmedlades via Haparanda, Umeå och till mig på Holmön, alltså två mellanstationer, men det gick bara bra.

De svenska myndigheterna hade under tiden påmints om nödvändigheten av en förbindelse Umeå–Vasa. Det föranledde att jag blev inkallad till Umeå utav vägdirektör O. H. Grahnen där, och vi kalkylerade då om vilken

väg som var den lämpligaste. Vi hade nämligen undersökt att det var öppet vatten i södra delen av Västra Kvarken, så någon väg direkt ifrån Holmsund till yttersta punkten av Holmögadds fyrplats kunde Grahnén och jag inte vitsorda.

Emellertid kom det en byrådirektör [Edvin Wiik från Vasa] till Umeå, och han hade då med sig ett papper men varskodde om att detta fick icke föredragas högt för att "väggarna hade öron". Det föranledde Grahnén att säga, att i det här fallet kan jag ingenting göra med mindre än att ordföranden i Holmöns vägstyrelse [dvs. sagesmannen själv] fick ta hand om saken. Sedan jag läst igenom detta papper, förstod jag att det var tvunget att bevara neutraliteten på önskvärt sätt.

Jag satte igång verket med att undersöka möjligheterna, och med nämnda byrådirektör och vägdirektör Grahnén åkte vi till Osnäs och fann då att isen var bärkraftig över till Holmön därifrån. Och jag visste på förhand att östra sidan utav Holmön den var också stark, nämligen isen.

Senare på kvällen blev jag påringd att jag skulle komma upp till länsstyrelsen, för ingenjör Nordström från Vasa var anträffbar där klockan åtta på kvällen. Ja, jag infann mig och vid inträdet av ingenjör Nordström såg vi en strong militär med revolver och revolverrem och fullt vapenrustad. Han frågade till vilket resultat vi hade kommit med att hjälpa till med denna vägförbindelse. Vägdirektör Grahnén relaterade våra slutsatser, men ingenjör Nordström tog upp en karta och en linjal och drog ett streck ifrån Holmsund till Holmögadd och sade med korta ord: "Här skall vägen gå".

Detta gjorde att dagen därpå tog vi en bil och följde då denna ingenjör Nordström, som hade kommit över från Vasa med två gamla Fordbilar. Den Nordström åkte i var

försedd med två långa plankor genom styrhytten som säkerhet att skulle den köra igenom så var det ingen fara, utan den skulle upphämtas utav den andra bilen.

Resan gick bra, vi körde rätt så långt norröver Västra Kvarken och kom fram till Holmögadd i sällskap med denna ingenjör Nordström. Vid framkomsten till Gadden hoppade jag först ut och märkte att isen, där vi hade tagit närmaste land, var så svag att vattnet började sippa upp varför jag vrålade: "Kör på land!" Detta gjorde att vi klarade oss.

Sedan gick jag längre syd över och undersökte och höll verkligen på att åka genom isen, för den var svag och belagd med tunt snötäcke.

Vid konferens i Gadden kom vi till det resultatet med den där ingenjör Nordström att vi från svensk sida skulle göra vårt bästa. Det var nämligen 23 grader kallt och blåste en ganska så hård nordostlig vind. Vid återresan till Umeå stad om kvällen kom vi överens om, att jag skulle åka tillbaka till Holmön och skaffa folk och ruskor för att utpricka en väg från Gadden till Holmsund. För då hade vi allaredan gjort klart för oss att det förelåg en möjlighet, om man tog vägen litet på nord i stället för raka linjen som Nordström först hade utpekade. Dessa ruskor utprickade vi vid vägen, och det gick tämligen snabbt.

Sedan skulle vi avprova vägens hållbarhet, och vi hade en plogbil som kom ut till Gaddens fyr, där jag var stationerad med mina mannar, och företog sedan återresa mot fastlandet. Komna till mitt utanför Täfteåfjärden enades vi om att personbilen, som också var med, skulle få köra tillbaka och jag skulle fortsätta och kontrolleras uppfartsvägen till kajen i Holmsund, för jag var ålagd av Grahnén att avge noggranna rapporter. Vi stod där en liten stund på isvägen, och när vi i plogbilen skulle sätta

igång igen så plurrade den i djupet.

Jag hade två personer på vänster sida om mig, och det var en gammal lastbil, så vi behövde endast trycka med foten på vänsterdörren, så öppnades den. Jag drog ett djupt andetag, för jag besinnade mig så att jag inte skulle orsaka trängsel i dörren, för då kunde vi ju bli kvar i hytten allihopa. Emellertid åkte jag och chauffören med lastbilen ner till 16,8 meters djup...

Det vet jag inte hur det kändes. Jag strävade bara för att komma upp. Tack vare den starka kylan bar jag säl-skinsskor med skoband, och i dessa sålskor var det mycket luft och det hjälpte nog mycket till att jag kom mig upp till hålet där vi hade åkt ner. Men jag träffade inte hålet med första taget utan kom på sidan av, så jag fick lov att simma lite längre där jag såg isbitarna tränga upp till vattenytan.

Jag trängde ju upp där, så att jag fick upp mina båda händer men orkade inte mera. Jag tog ett nytt tag och det sista, tänkte jag, och kom så att jag fick nacken på iskanten. Detta såg då en medpassagerare som hette Arctadius. Han och den andra passageraren kom då och tog fast i skinntröjan som var isglatt.

De drog mig på land, eller på isen, och lade mig med ansiktet ned så jag fick en skada som dock senare under årens lopp har helat. Sedan drog de mig med benen först in i personbilen, och alltjämt med huvudet hängandes ned. Och jag tyckte att ställningen var obehaglig, så jag gjorde tecken till att jag ville komma på bättre sittläge. Så frågade jag, hur långt det var kvar till land.

"Det är långt." Då svarade jag:

"Ja, jag ser Obbola-skorstenen", och frågade "Men chauffören...?", för jag märkte nu att Högdahl saknades.

Då vi kom fram till Holmsund var det mycket kallt. Man vart ju som en isklump så fort man gick ur bilen,

upp till bostaden där. Där tog de hand om mig och lade mig i en god säng intill telefonen, som jag flitigt använde. Jag var medveten om att det skulle komma en buss ifrån Finland med sjuttio skolbarn samma dag, så jag stoppade all trafik över Västra Kvarken i Holmögadd.

Sedan ringde jag till vägdirektören och anmodade tull och polis att fara ut och konstatera hur isförhållandena var beskaffade. Det visade sig vid undersökningen att isen var mycket porös. Och vägdirektör Grahnén, han avsåg sig ögonblickligen ledningen för det där företaget med vinterväg över Kvarken.

Så långt alltså Holmöbon Johan Albin Lundbergs egna upplevelser av Kvarkentrafiken över till Finland kallvintern 1940 och den olyckshändelse som så när kostade hans liv. Han hade också sin egen förklaring till varför vintervägen varit så svag och porös där man gick igenom med lastbilen, en åsikt J. A. Lundberg ofta framförde till sin familj och till andra bybor i Holmön. Han menade att det var sabotage – isen hade blivit porös för att någon i lönnedom saltat på isvägen.

Han trodde sig också veta att det i Holmsund den här tiden fanns en gentemot Sovjetunionen lojal motståndsficka som med knep försökte hindra de militära hjälpsändningarna till Finland. Misstankar av ungefär samma slag riktades även från mer officiellt håll, i synnerhet mot tre anhängare av Sovjetstaten vid industrierna i Holmsund och Obbola, vilka personer genom militärens försorg och som ett slags skyddsåtgärd efter drunkningsolyckan på isen sedan inkallades till militärtjänstgöring på annan ort.

Olyckshändelsen där chauffören Anshelm Högdahl omkom, och som medförde att den svenske vägchefen frånhände sig allt ansvar för vintervägen över Kvarken, stoppade likväl inte planerna på en fortsatt omfattande lastbilstrafik på isen till Vasa.⁵ Dagen efter plogningsolyckan dirigerades de första

järnvägsvagnarna med krigsmateriel, kläder med mera in mot Holmsund för vidare befordran över Kvarken. Kylan fortsatte och sex dagar senare, den 19 februari 1940, gick så den första kolonnen med 20 lastbilar varav en del dessutom drog kanoner, och två nätter senare 68 lastbilar med bland annat 100 ton ammunition. Totalt beräknas Kvarkestrafiken till Vasa ha omfattat cirka 2 000 billaster på tillsammans 779 lastbilar, därtill 53 tankbilar som transporterade 95 660 liter bensin. Returlas-terna bestod huvudsakligen av cellulosa.⁶

Den tragiska olyckshändelsen, vilken innebar det enda dödfallet på Kvarkens bräckliga vinterväg krigsvintern 1940, medförde alltså inget stopp för de militära och civila hjälpsändningarna. De fortsatte natt efter natt fram till någon vecka efter krigsslutet den 13 mars. För Johan Albin Lundberg i Holmön liksom för hundratalet andra västerbottningar – inte minst de övriga lastbilschaufförerna – var sedan den kanske mest dramatiska månaden under andra världskrigets beredskapstid över.⁷

Noter

- 1 Biståndet till Finland inbringade 145 miljoner kronor, omräknat i dagens penningvärde drygt en miljard kronor. Till det kom materielleveranser från kronans förråd. Också en svensk frivilligkår bildades som i slutet av vinterkriget uppgick till drygt 8 000 man. Se Eric Björklund, *Kvarkestrafiken*, Värnamo 1991. Av dessa stupade 33 personer och mångdubbelt skadades vid fronten, dock att jämföra med hela 24 200 stupade i den finländska hären. Se Yngve Rollof, "Pargas luftvärnsbatteri under Finska vinterkriget 1939–1940" i *Svenska marinens frivilliga i Finland 1939–1944*, Karlskrona 1995, s. 58.
- 2 J. A. Lundberg (1885–1974) var son till Karl Johan Lundberg (f. 1852) och hustru Sanna Augusta Lindberg (f. 1861), Bygdeträsk, Burträsk socken. Efter en tid som dräng på Holmön gifte han sig 1923 med bonddottern Ida Johansson (f. 1893) och blev hemmansägare på del av Holmön nr 7.

- 3 Enligt *Umebladet* den 20 mars och *Västerbottens Folkblad* 21 mars 1940 fanns i lastbilen förutom chauffören Anshelm Högdahl "en ung man från Tavle by [B. Holmgren], en känd person från Holmön [J. A. Lundberg] samt en ung man från Holmsund [E. Arctadius]." Den förolyckade var uppvuxen i Tväråmark, Sävar, där plogningsolyckan på Kvarken ännu lever i färskt minne och den omkomne som "lill-Anshelm". Han efterlämnade hustru och dotter. B. Holmgren var chaufförens "hjälpplastare". Lastbilen tillhörde Vägstyrelsen och var högerstyrd.
- 4 J. A. Lundbergs berättelse återutsändes i Utbildningsradion den 13 januari 1993, med inledning och kommentarer av redaktör Rolf Granström, Skellefteå. – I boken *Kvarkentrafiken* (1991) ger Eric Björklund ännu en version av plogningsolyckan.
- 5 En direkt följd av olyckshändelsen blev alltså att vägingenjör O. H. Grahnén i Umeå, ansvarig för väghållningen på den svenska halvan av isvägen, omedelbart avsåde sig varje form av befattning med vintervägen i fråga. För att ge eftertryck åt sitt ställningstagande lovade han dessutom att göra allt som stod i hans makt att stoppa Kvarkentrafiken. Se Björklund 1991, s. 44.
- 6 Björklund 1991, s. 13 ff.
- 7 Det kan tilläggas att den sjunkna lastbilen, som var av tämligen liten modell, kunde bärgas. Då fann man också den omkomne chauffören Anshelm Högdahl (36 år). Lastbilen, som vid olyckstillfället var försedd med plog fram och plogvinge på höger sida, renoverades av ägaren och förekom sedan länge på olika uppdrag i Umeåtrakten.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Radioprogram i Utbildningsradion 13.1.1993, av redaktör Rolf Granström, Skellefteå. Bandkopia i Åsa Engmans ägo, Holmön.

Tryckta källor

Björklund, Eric, *Kvarkentrafiken*, Värnamo 1991.

Edlund, Albin, "Finska vinterkriget 1939–1944" i *Svenska marinens frivilliga i Finland 1939–1944*, Karlskrona 1995.

Rollof, Yngve, "Pargas luftvärnsbatteri under Finska vinterkriget 1939–1940" i *Svenska marinens frivilliga i Finland 1939–1944*, Karlskrona 1995. *Umebladet* 20.3.1940, "Trafiken till Vasa under kriget var mycket riskfylld". *Västerbottens Folkblad* 21.3.1940, "Dödsolycka i Kvarkenstrafiken".

Släktutredningar

Hans Wikström, Örnsköldsvik.

Muntliga källor

Britta Rutkvist Eriksson (1917–2012), Holmögadd/Umeå.

Ingegerd Karlsson (f. Lidström 1926), Innertavle.

Kjell Högdahl (f. 1930), Umeå.

Rune Lundberg (1924–2009), Holmön.

Åsa Engman (f. Lundberg 1957), Holmön.

SIV REHN

Brott och bränder i Krigsrättens protokoll

Mål hämtade ur Västerbottens
Fältjägarårs arkiverade handlingar för
perioden 1835 till 1884

Denna morgon, den 3 september 1872, hade Karin stigit upp vid sjutiden och gjort upp eld i spisen. Hon var ensam hemma då hennes husbonde fältjägare Sköld, tillsammans med grannen fältjägare Stoltz, åkt till Sikeå hamn för arbete. Efter en kopp kaffe hade Karin begett sig till familjen Stoltz i granngården i ett ärende. När hon en stund senare vände åter hem upptäckte hon att stugan brann. Rök och eldslågor slog ut genom fönstren och Karin beslutade sig genast för att försöka hämta hjälp.

Hennes skrik fick snart flera grannar att komma till gårdsplatsen för att se vad som stod på. Bud sändes till Sikeå hamn samtidigt som allt fler grannar skyndade till undsättning. Fältjägare Falk var först på plats, men det var inte mycket han kunde göra. Byggnaden var redan övertänd. Möbler, uniformspersedlar och vapen, samt all den övriga utrustning som Sköld erhållit för sin tjänst, hotade nu att gå förlorade. Med hjälp av en båtshake lyckades man emellertid dra ut gevärspipan, den enda återstående delen av vapnet, ur det brinnande huset.

Frågan var nu om fältjägare Sköld, eller någon annan per-

son, kunde anses vållande till branden. Det hela undersöktes och den 22 februari 1873 togs målet upp i Krigsrätten, en militär domstol bestående av fyra ledamöter och en auditör. Efter genomgång av protokoll från Häradsrätten som behandlat ärendet under hösttinget, vittnesförhör och sammanställning av den utrustning som gått förlorad, lämnade Krigsrätten sitt utlåtande. Man konstaterade att någon person inte kunde hållas ansvarig för det inträffade, och protokoll om vad som hänt skulle nu sändas till Chefsämbetet. Rätten rekommenderade att de innebrända persedlarna borde "från räkenskaperna avskrivas".¹

Målet utgör ett exempel på hur ett händelseförlopp under denna period kunde prövas av såväl civil- som militär rättsinstans. Den militära domstolen hade här nytta av att den civila rätten redan genomfört sitt arbete. Om domstolen vid den civila instansen ansåg att en händelse uppenbarligen var av militär karaktär, hänvisades målet direkt till krigsdomstol för handläggning. Komplexa och brådskande fall kunde innebära att den enskilde rannsakades och dömdes vid civil instans och därefter rapporterades till militär myndighet.²

Brand i bostadshus med åtföljande persedelförlust var den vanligaste orsaken till att Krigsrätten vid Västerbottens fältjägarkår kallades till förhandling. Bland de sammanlagt 28 mål som behandlades av Krigsrätten under åren 1835 till 1884 förekommer persedelförlust genom brand eller stöld i totalt sju fall, vilket utgör 60 procent av samtliga mål under den undersökta perioden. Vidare finner man rymningar, skador i tjänsten, ett självmord samt – under alkoholpåverkan – bråk/våld mellan soldat och överordnad.

Denna artikel innehåller exempel valda bland de mål som var aktuella under perioden, exempel som ger en bild av händelser som soldater och officerare upplevde under sin tjänstgöring. Dessa mål är värdefulla då de ger kunskap om relativt okända miljöer och arbetsvillkor. Här finner man fakta som

vanligtvis inte redovisas, men som i denna typ av dokument – indirekt och ofta oavsiktligt – blir synliga.

Nedan beskrivs ytterligare några bränder, av vilka ett par utvecklades till familjetragedier. Därefter följer ett mål om en krutstöld på övningsheden i Gumboda och ett antal brott mellan soldater som belyser mathållningen på heden. Händelser under rusets inverkan med protester och våld mot överordnad avslutar min artikel.

Två bränder som drabbar soldaten Grefve

Natten mellan den 10 och 11 mars 1874 härjades Lövångers kyrkstad av en brand. Det visade sig att sammanlagt tjugotvå kyrkstugor i den sydvästra delen av området och ett antal närliggande stallar hade gått förlorade.³ Då kyrkstaden – i samband med kyrkhelger – var samlingspunkt för traktens soldater så drabbades även dessa. Fältjägaren och skarpskytten nr 7 Johan Wikberg samt fältjägare nr 8 Olof Petter Grefve, nr 21 Anders Flinta, nr 22 Petter Granath och nr 52 Nils Henrik Nordlund förlorade uniformspersedlar och militär utrustning som de hade förvarat i några av de kyrkstugor som nu var nedbrunna.

Olof Petter Grefve hade haft tillgång till den kyrkstuga som nämndemannen Lars Gustaf Persson från Vebomark ägde. Efter nattvardsgång i Lövångers kyrka någon gång under hösten 1873 hade Grefve lämnat sin vapenrock och byxor, båda av kläde, sin halsduk, bandolär, bajonett med balja samt sin kappi med tillhörande pompong, kompanimärke och ett vaxduksfodral. Allt hade förstörts vid branden, dock med undantag "af bajonetten, hvilken ehuru af den starka hettan förstörd han efter eldsvådan återfunnit i askan". Även Nils Henrik Nordlund hade lämnat sin uniform och utrustning i nämndemannens kyrkstuga. Samma öde hade drabbat denne.

Anders Flinta hade i samband med sin nattvardsgång endast lämnat sin kappi med tillhörande prydnader i en kyrkstuga. Den ägdes av Olof Nilsson Edström, hemmahörande i Kräkånger. Den kvarlämnade kappin blev lågornas rov.

Söndagen den 8 mars, två dagar före branden, hade Petter Granath gått till nattvarden och då använt sin kappi. Den hade därefter blivit kvarlämnad i en kyrkstuga tillhörig Johan Granlund i Fjälbyn. Även denna stuga ödelades.

Den femte av de drabbade soldaterna ur Lövångers kompani förhöordes inte tillsammans med de övriga. Skarpskytten Johan Wikberg hade redan före branden blivit permitterad för "idkande av sälfiske" och var alltjämt ute till havs när de inledande förhören ägde rum. Vid återkomsten uppgav Wikberg att han besökt gudstjänsten dagarna före branden tillsammans med Granath. Därefter hade han förvarat hela sin utrustning i faderns kyrkstuga, vars dörr han låst när han lämnade kyrkstaden, vilket Granath kunde bekräfta.

I samband med lagtima vinterting med Lövångers tingslag utreddes orsakerna till branden. Det visade sig dock inte möjligt att helt fastställa vad som orsakat den.⁴ Man visste emellertid "att elden först yppats" i den kyrkstuga som tillhörde Nils Olof Olofsson från Noret. Dagen före branden hade man haft marknad i kyrkstaden och Olofsson hade lånat ut sin stuga till två judiska handelsmän som använde den som handelslokal under marknadsdagen. Kyrkstugan var emellertid – enligt Häradsrättens utredning – "under natten af dem ödelämnad".⁵ Elden hade därefter spritt sig till de övriga 21 stugorna.

Efter genomförd utredning kunde Krigsrätten fastställa att inte någon av de soldater som nu förhörts kunde anses vållande till branden. De var alltså inte ansvariga för att persedlar gått förlorade. Då fältjägare i Västerbottens regemente, enligt Kungl. brev från 30 april 1831, hade rätt att förvara sina munderingspersedlar i kyrkstäder, borde persedlarna avskri-



Bild 1. Tegelslagning i Ytterbyn med Olof Petter Grefve (f. 1848) som nummer sju från vänster. Bilden från ca 1904. Fotografiet förmedlat av Christin Dahlgren, Lundbergska gården i Vebomark.

vas. Frågan sändes vidare för Arméförvaltningens prövning och beslut.

Tio år senare, i mars månad 1884, förlorade Olof Petter Grefve återigen sitt vapen och uniformspersedlar i en brand.

Fältjägare Grefve, som nu varit soldat i femton år, nyttjade inte sitt soldattorp utan hade egen gård i Yttre Vebomarks by. Grefve hade äktat Anna Gustava i november 1880 och makarna fick hösten därpå en son. Ett knappt år senare avled emellertid hustrun och Grefve var nu änkeman. En tjänstepiga var anställd för att vårda barnet.

Lördagen den 29 mars 1884, den dag då elden härjade gården, var Olof Petter Grefve inte hemma. Han hade begivit sig till kvarnen i Burträsk socken och återkom under söndagen.

Först vid hemkomsten fick Grefve besked om vad som inträffat.

Korpralen Samuel Ström, som hördes som vittne under Krigsrättens sammanträde, bodde i närheten.⁶ Han hade hört pigans rop och skyndat sig till Grefves mangårdsbyggnad som då stod i brand. Ström uppgav att han vid framkomsten i första hand försökt "rädda Grefves uti köket varande 2½ år gamla barn" och därefter den egendom, bland annat uniformspersedlarna, som förvarades på vinden. Då byggnaden emellertid redan var övertänd misslyckades Ström. Barnet dog inne bland lågorna och persedlar och vapen gick förlorade. När Johan Skottfri, även denne granne till Grefve, anlände till platsen var byggnaden i det närmaste nedbrunnen. Han hade emellertid – enligt rättens protokoll – kunnat se "då ur askan framdragits gevärspipa, läskstång och band, hvilka varit af elden förstörda".

Även denna gång fann rätten att den tilltalade inte kunde anses vållande till händelsen. Protokollet sändes till Arméförvaltningen med rekommendation om avskrivning.⁷

En familjetragedi i Rickleå by

En tragedi än mer omfattande än den som drabbade fältjägare Grefve finns beskriven i ett protokoll från Krigsrättens sammanträde i Gumboda gästgivargård den 23 februari 1841. Även denna gång handlade det om en persedelförlust förorsakad av brand.

Fältjägare Abraham Höök, soldat på rote nr 42 i Rickleå sedan 1834, hade förlorat hela sin utrustning i en brand som ödelade hans torp. Höök hade haft uniformspersedlarna och bajonetten hemma hos sig då hans rotehållare, som bodde på kortare avstånd än en mil från kyrkan, inte hade någon kyrkstuga.

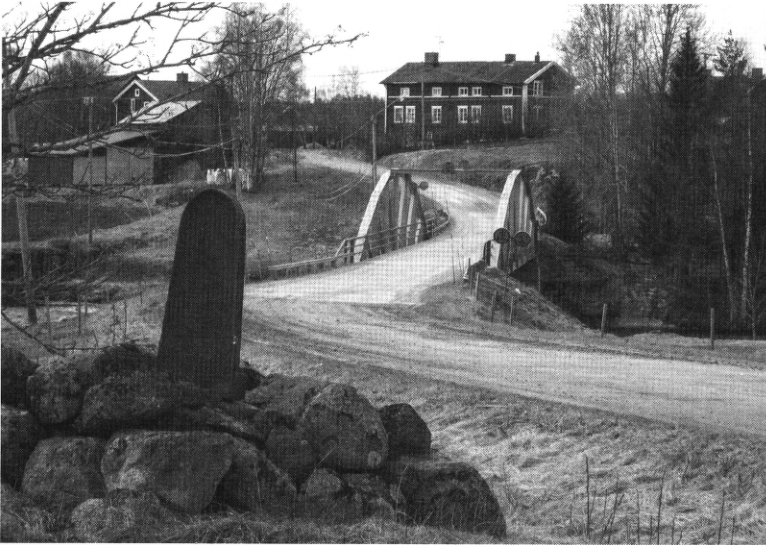


Bild 2. Gästgiveriet, strax söder om ån, och den gamla milstenen intill byavägen i Rickleå fanns redan under soldatfamiljen Hööks tid i byn. Gästgiveriet var då även tingsställe. I denna byggnad prövade Häradsrätten hustruns skuld när barnen brann inne. Foto: Åke Rehn, våren 2007.

Tidigt på morgonen den 10 december 1840 hade Höök begivit sig till kvarnen. Hans hustru, Anna Olofsdotter, stannade hemma med familjens tre barn som var åtta månader, ett och ett halvt år resp. fem år. Omkring klockan nio på förmiddagen denna dag fick Anna bud från en granne. Budbäraren, en 12-årig pojke, kom från bonden Mats Andersson som lät hälsa att Anna skulle få hämta "något mjöl och andra matvaror" som hon och barnen var i behov av.⁸ Det rädde nämligen stor fattigdom i deras hus. Utan att låsa dörren "hade Anna gått utur stugan, hvaräst någon eld brunnit på spiselen, samt lemnat barnen ensamma, under det att äldsta gossen vaggat den yngre, Abraham..."⁹ Väl framme hos bonden, vars gård låg ungefär 600 meter från Hööks soldattorp, hade Anna "der

dröjt vid pass en timme eller till dess hon hunnit erhålla de matwaror, hvilka af medlidande åt henne och barnen " var tillredda.

Ungefär samtidigt hade Pehr Pehrsson boende på södra sidan om ån i byn uppmärksammat att allt inte stod rätt till vid torpet. Han var på väg till sitt arbete och hade vid rotetorpet, som låg på norra sidan ån, "förmärkt stockrök, men icke genast befarat vådeld, utan fortsatt sin vandring". Strax därpå hade han sett eld flamma upp vid torpets ena knut. Isen på ån var emellertid osäker och Pehrsson kunde inte ta sig över. Han hade då skyndat ner till stranden "midtför Matts Anderssons gård och genom rop gifvit olyckan tillkänna, dervid Anna Olofsdotter jemte några andra qvinnor utkommit, samt Anna hastat mot sitt hem".

När Anna kom fram till torpet hade hon genast gått in, men stugan var nu så fylld av rök att hon inte kunde se någonting. Hon hade "snafvat och fallit öfver något som legat på golvet" och när hon kände efter med sina händer fann hon att det var ett av barnen. Anna hade då genast tagit barnet "som var äldsta gossen, på armarna och utburit honom". I samma stund störtade taket in. Anna hade emellertid hunnit ropa till några personer som kommit till platsen att hjälpa de små som var kvar i stugan. Därefter hade hon "betagen af den rysliga tilldragelsen på gården afsvimmat".

Efter att ha tagit en omväg kom Pehr Pehrsson nu fram till platsen. Han hade funnit "Anna Olofsson blodig i ansiktet ligga uti snön nära huset, med ett barn bredvid sig, hvilket fanns vara redan aflidet". Pehrsson försökte ta sig in i det brinnande huset för att rädda de övriga barnen, men "lågorna hade redan så alldeles tagit öfverhand, att försöket ej lyckades".

Bland de övriga bybor som skyndat till fanns Anton Pehrsson. Han hade hört rop nere vid ån och därigenom fått kunskap om branden. När han kom fram till Hööks torp hade elden helt tagit överhand och ingen räddning var möjlig. Anton

hade då "sett Anna Olofsdotter af sig öfverväldigad, ligga i fähusporten med ett dött barn bredvid sig".

Stina Cajsa Jonsdotter var en av de kvinnor som hastat till platsen. När hon kom fram hade Anna, som låg med det döda barnet bredvid sig, "under utbrott af den häftigaste sorg om-talat, att hon vid sin bortgång lemnat eld i spisen och att hon trodde, det elden fattat uti blån och lin, som legat på golvet".

Häradsrätten ansåg att fältjägare Abraham Höök, som inte var hemma när branden brutit ut, ej kunde fällas som ansvarig för det skedda. Hans hustru Anna däremot dömdes att böta full vådabot om 300 daler för att hon lämnat barnen utan vård och försummat att släcka elden samt undanröja den lin och blån som fanns på golvet. Då tillgångar saknades omvandlades böterna till 28 dagars fängelse vid vatten och bröd att avtjänas på länshäktet. Målet underställdes högre instans och den 15 oktober 1841 meddelades att Svea hovrätt fastställt domen.¹⁰

Även vid Krigsrättens förhandlingar, som genomfördes sex veckor efter Häradsrättens utslag, framträdde ett vittne som upplevt familjetragedin på nära håll. Det var löjtnanten J. G. Turdfjell, som hade sin bostad i Rickleå by och som sett branden från sitt hus. När Turdfjell anlände till platsen var elden i avtagande och omkring 30 till 40 personer var sysselsatta med att riva vad som återstod av stugan. Efter branden "hade å stället, der stugan stått, igenfunnits lemningarne efter de in-brände barnen jemte öfverlevvor af förbrände jernsaker och deribland bajonetten".¹¹ Fältjägare Höök, tidigare ej straffad, var nu så utfattig, att han knappt hade "nödig föda för uppehållandet af sitt och sin hustrus lif". Även före olyckan hade familjen levt i "torftiga omständigheter" och efter denna hade Bygdeå sockenbor tvingats stå för makarna Hööks underhåll.

Rätten fann inte anledning att hålla någon ansvarig för det som inträffat och föreslog att de förlorade persedlarna skulle avskrivas.

Stöld ur krutkapellet på Gumboda Hed

Under sommarmånaderna var det liv och rörelse på övningsheden i Gumboda by med ett myller av uniformsklädda män av olika kategorier, men så snart övningsperioden var över lägrade sig lugnet över heden. Det var inte mycket som nu störde de regelbundna återkommande rutinerna bland baracker och förrådsbyggnader. Man städade, torkade tält och såg över vapen och utrustning. Ibland förrättades auktion på utrangerade persedlar och halm som använts i madrasser och putvar.

Major Carl Johan Schildt, som hade tillsynsansvar för kronans byggnader på den militära övningsheden i byn, var bosatt i Umeå och kunde därför inte genomföra sina inspektionsbesök så ofta som han troligen önskade. För att något kompensera för denna brist hade han under höstveckorna 1871 vid upprepade tillfällen bett vaktmästare Magnus Moritz, som bodde i nära anslutning till heden, titta till krutkapellet – beläget intill skogen på östra sidan av Gumboda Hed – och övriga förrådsbyggnader under de perioder då Schildt inte själv kunde vara på plats.

Allt hade förflutit normalt, men så vid Schildts personliga besök den 10 september var det något som drog den vaksamme majoren uppmärksamheten till sig.¹² Rappningen och en sten på östra sidan av stenfoten under kapellet var rubbad, men något försök till inbrott kunde Schildt och Moritz, som var med på rundan, inte upptäcka. Men – uppger major Schildt i sin rapport – ”min förvåning stegrades till det högsta då jag genom en springa i svalen upptäckte att indre dörren till det af timmer uppförda krutkapellet var uppbruten och nitnaglarna uti gångjernen afmejslade samt lådor och krutcentner liggande om hvarandra”. Den mycket upprörde Schildt gick inte in i byggnaden utan skickade genast efter kronolänsmannen.

Vid de undersökningar och vittnesförhör som nu genom-

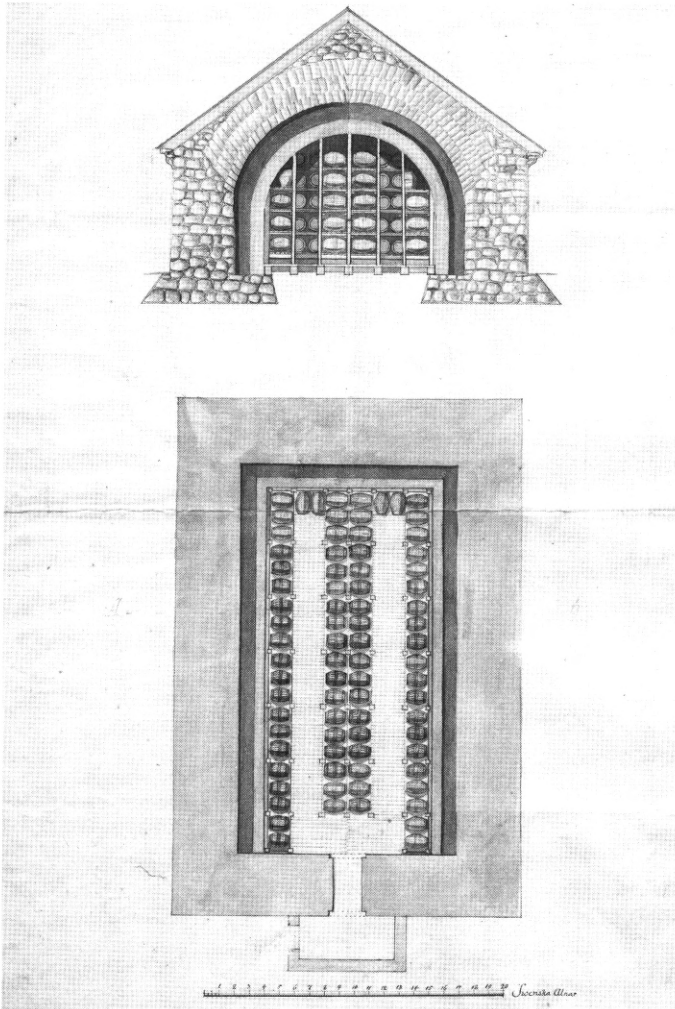


Bild 3. Fortifikationens förslag till krutförråd. Möjligen har denna förlaga funnits som förebild och gett upphov till benämningen "krutkapell" på det mindre, timrade krutförråd som fanns på Gumboda Hed. Vid tiden för inbrottet hösten 1871 innehöll förrådet tolv centner eller tunnor krut, om 100 skålpund vardera. Krigsarkivets fotosamling.¹³



Bild 4. "Approberad, och kommer de Enkle KrutCentner efter denne ritning härefter vid alla krutbruk att förfärdigas" (ovan till höger). "Rätta Proportion af en Fastage för 100de skålpund krut försedd med sine 10st goda hassel band pinnade Bottnar och kimmarna af gran eller furu" (ovan). Hela Centnernas höjd är 1 aln (59,4 cm) utvändigt och 14 tum (1 tum motsvarar 2,47 cm) i diameter. Krigsarkivets fotosamling.¹⁴

fördes kunde man konstatera att någon gång mellan den 27 augusti, då sommarens övningsperiod upphörde, och den 10 september hade någon eller några personer utnyttjat det rela-

tiva lugnet på heden för att ostört bryta sig in i krutkapellet.

Inledningsvis hade man försökt ta sig in genom att bryta upp stenfoten på byggnadens östra sida, men detta misslyckades. I stället hade tjuvarna tagit sig in via svalen som inte var timrad utan endast bestod av resvirke täckt med enkel brädfodring. Då dörren till svalen var försedd med en låst järnbom hade ett antal bräder brutits bort på svalens norra sida och i den öppning som då skapades hade man tagit sig in. Största hindret var emellertid den inre dörr som förde från svalen in till själva kapellet. Denna dörr hade ett så kallat stocklås och dessutom fanns även här en järnbom. Tjuvarna hade troligen haft med sig en borrh och med denna borrh ovanför de krokar som höll dörrens gångjärn, men detta hade inte gett önskat resultat. Man hade då mejslat bort gångjärnen och på så sätt lyckats öppna dörren. Fjärdingsmannen Lars Anton Glas, som vittnade under Krigsrättens sammanträde, menade att en gammal yxa som stått i svalen troligen hade använts som verktyg.

Omkring 62 skålpund krut hade enligt en senare inventering blivit stulet ur en kagge, vilket utgjorde cirka fem procent av den totala mängd krut som förvarades i kapellet. Tjuven eller tjuvarna hade sannolikt handlat under stor brådska då man spillt krut på golvet både inne i kapellet och i svalen. Väl ute ur byggnaden hade de lösbrutna brädorna på svalens utsida blivit omsorgsfullt fastspikade, vilket fick till följd att inbrottet varit svårt att upptäcka.

Den 15 september, fem dagar efter det att majoren Schildt upptäckt vad som inträffat, sände chefen för Västerbottens fältjägarkår en skrivelse med information om stölden till Kungl. Befallningshavande. Denne utfärdade då en allmän kungörelse med uppmaning till krono- och stadsbetjäningen att "derest tjuften eller det stulna af dem upptäcktes, gripa den förre samt tillvarataga det senare, men att någon spaning å tjuften och det stulna icke kunnat vinnas".¹⁵

Detta var sannolikt den allvarligaste stöld som drabbat Västerbottens fältjägarkår under decennier och Krigsrätten hade nu att ta ställning till om "någon under dess domvärja lydande person möjligen genom vårdslöshet eller bristande uppsigt underlättat stöldens begående".¹⁶ Rätten kom fram till att så inte var fallet. Utslagen sändes till Kungl. Arméförvaltningen med förslag om avskrivning.

Kronans mat eller medhavd spis

I den södra delen av övningsheden, mellan barackerna och dansbaneberget, låg flera mindre byggnader. Det var kokhus, stall och krog/marketenteri och här, på väg till och från olika byggnader, uppehöll sig många under den lediga tid som fanns mellan övningspassen och under kvällstid. Det var mest män som rörde sig inom området, men man kunde även stöta på enstaka kvinnor. Sjukhuset på heden hade en sjuksköterska och en kokerska och på lägrets utskänkningsställe, på krogen, fanns en föreståndarinna. Samma kvinna hade även arbetsuppgifter i mässbyggnaden, men kallades då restauratris eller "mässmamma". Det kvinnliga inslaget utökades, framförallt vid större middagar och festligheter, då extra personal anlätades.

I mässbyggnadens matsal intog Kårens officerare sina måltider, medan manskapet – oavsett väderlek – serverades ute i det fria. Ett nytt kokhus med "ångkokningsapparat" innebar vissa förbättringar för soldaternas mathållning, men någon form av matsal eller tak över huvudet fick soldaterna aldrig under åren på heden i Gumboda by.¹⁷

Den mat som tillagades och serverades under övningsveckorna innebar ibland problem för manskapet. Soldaterna var, enligt regementsläkare Waldenström, inte vana vid kronans kost. Hemmavid var det brukligt att männen i huvudsak livnärde sig på mjölk- och fiskmat. Köträtter förekom mer säl-

lan. Dessutom var det vanligt med tunnbröd eller tjockt och väl torkat hårt bröd, inte det mjuka bröd som serverades på heden. Kombinationen ärtor och mjukt bröd hade visat sig innebära sjuka beväringar. Det var – menade läkaren – framförallt dessa som drabbades av magplågor: "Stamtruppen var mer vana och mindre känsliga".¹⁸

Regementsläkaren framhöll att beväringarnas magproblem möjligen även kunde förklaras av att de ofta valde att äta ur det medförda matskrinet. Stammen höll gärna tillgodo med kronans kost, men den ratades av beväringar. De gav bort kronbrödet och livnärde sig i stället på den snart unkna och därigenom skadliga matsäcken. Även de indelta soldaterna medförde matskrin till heden, men använde det ytterst sällan.

Även i Krigsrättens protokoll kan man erhålla information om dessa matsäckar. På olika platser i och kring lägret fanns skrin, kistor och skinnsäckar undanstopgade. Gömman kunde även innehålla privata kläder och andra personliga tillhörigheter.

Sommaren 1867, när den unge Banko Carl Johan Tafvelin – tillhörig 1:a kompaniet och boende i Lillarmsjö by i Bjurholms socken – skulle göra sitt första beväringmöte, hade han haft med sig en säck av svart getskinn. Säcken, som var försedd med lås, innehöll en ask med smör, två brödkakor, ett par strumpor, en skjorta och en handduk. Under mötets sista dagar hade Tafvelin haft den gömd "ute å marken" bakom stallet på lägerplatsen.¹⁹ På denna plats, intill rekryten nr 12 Stålbörsts kista, hade rekryten vid Skellefteå kompani nr 65 Erik Axel Granath hittat säcken och tagit den. Då säcken var låst hade han skurit upp den och tagit ut smöret och brödet, vilket han ätit upp. Vid det förhör som senare följde uppgav Granath, att han därefter burit säcken med dess resterande innehåll till "läger-krogen" och anhållit om att få lämna den i pant för litet kött. Det hade han också beviljats.

Av en händelse befanns sig även rekryten vid samma kom-

pani nr 12 Stålbröst inne in i krogen när Granath lämnade säcken. Stålbröst anade att säcken inte var Granaths och rapporterade det hela till sitt befäl. Denne kallade på Granath och de båda följdes åt tillbaka till krogen. Här uppgav nu "Krogförestånderskan Enkan Beata Broman från Umeå stad" att hon inte förstått att säcken var stulen.²⁰ När hon nu fått besked om att så var fallet beslutade hon genast "om återbyte".

Granath erkände brottet och arresterades. Han placerades inledningsvis i den ljusa arresten på lägreets sjukhusvind, senare – i avvaktan de ajournerade förhandlingarna – i det nybyggda cellfängelset i Umeå. Vid Krigsrättens avslutande förhandlingar den 1 juli 1867 dömdes Granath till straffarbete i sex månader och skulle vara medborgerligt förtroende förlustig i sex år. Dessutom skulle Granath "ur rullorne utstrykas och vara från krigstjensten skilld".

Rättens utredning i samband med ett antal stölder midsommarhelgen 1864 visar att soldaternas mat- och persedelsäckar var begärligt gods. Detta fick soldaterna att söka och använda ovanliga gömställen för att skydda sina ägodelar.

Det var fältjägare nr 100 Krook vid Bygdeå kompani, tidigare kallad Olof Palm, som strax efter denna helg anklagades för att ha bestulit sammanlagt fem kamrater på matvaror och klädespersedlar. Vid Krigsrättens sammanträde den 28 juni beskrev inledningsvis fältjägare nr 100 Emanuel Fager vid Livkompaniet, att han under mötet haft en säck av sälskinn förvarad i baracken. I säcken fanns ett par linnebyxor, en "fjedervest" med skinnfoder, en tappnyckel med skruvmejsel och krats, en skjorta av bomullslärf och en av fyrskaft, en rakkniv, en soldatinstruktion samt fläsk och smör. Senare återfann Fager sin sälskinnssäck ute i skogen, öppnad och sönderriven. Enligt rättens protokoll hade Krook sålt en del av klädespersedlarna, men tappnyckeln och fjädervästen hade han gömt under en knut till proviantboden.



Bild 5. En säck tillverkad år 1880 av skinn och sälskinn. Troligen var det en sådan säck som soldaterna använde till förvaring av matvaror och klädespersedlar. Sälsskinnet hade en isolerande verkan, och var relativt vanligt i länets kusttrakter. Bildarkivet Västerbottens museum.

Även fältjägare nr 16, Lars Tysk vid Bygdeå kompani, hade blivit bestulen denna helg. Han hade under midsommardagens afton blivit av med en skjorta av linnelärft som han hade förvarat i en olåst säck av sälskinn, vilken varit upphängd i ett träd.

Fältjägare nr 64 vid Lövångers kompani, Olof Anton Ljungblad, hade likaledes haft sin sälskinnsäck uppsatt i ett träd, denna gång ett träd som inte stod långt från stallet. När denna säck blev stulen innehöll den ett par stövlar med höga skaft samt ett par strumpor, de senare sålda av Krook till en kvinna i Gumboda by.

Även två beväringsskarlar, nr 61 Sik och nr 4 Orre, blev av med sina personliga tillhörigheter under midsommarhelgen detta år. Sik hade förlorat en låst sälskinnsäck som innehöll en ny skjorta av bomullslärft med silverknappar, en fällskaftkniv, en plånbok med 1 Riksdaler och 75 öre samt två kakor

bröd. Säcken, sönderskuren, återfanns i skogen intill lägret, men dess innehåll var borta.

Orre hade – som de tidigare beskrivna fältjägarna – haft sin låsta säck upphängd i ett träd. Han hade, enligt protokollet, hissat upp den "uti ett träd invid kokstaden". Säcken innehöll en skjorta av bomullslärf med vita hornknappar, ett par nya byxor av grått vadmal, ett par strumpskäft och en ask med smör. Även Orre återfick sin säck men inte något av dess innehåll.

Den åtalade Krook nekade till att ha stulit något från beväringskarlarna, men erkände de övriga stölderna. Efter några dygn i arresten överfördes han till allmänna häktet vid cellfängelset i Umeå. Krigsrättens utslag meddelades den 15 juli 1864 och löd på tio dagars fängelse vid vatten och bröd samt straffarbete ett år. Krook skulle dessutom strykas ur rullorna.

Brännvinet och dess konsekvenser

Statens brännvinspolitik växlade under denna period mellan husbehovsbränning och monopol. Oavsett regelverkets svängningar tillgodosåg Krigsmakten sitt behov genom bränning vid kronobränneriet i Umeå. I mitten av 1850-talet, när kompanichefen vid Lövångers kompani kaptenen Otto Edelstam var ansvarig för verksamheten, kunde man i staden konstatera att "den infernaliska brännvinspannan på Teg är nu åter i full gång på en månad".²¹

En genomgång av regementsläkare G. Waldenströms anteckningar under 1850- och 1860-talet visar att det fanns ett märkligt samband mellan brännvinsförbrukningen och klimatet i trakten.²² En viss mängd brännvin ingick i den ordinarie kosthållningen på heden, men trots det, menade regementsläkaren, motiverade såväl kvalmigt sommarväder som regn och kyla extra brännvinsutdelning. Samtidigt var fylleri den

vanligaste orsaken till att soldater antecknades i straffrullan. När kaffet introducerades under 1870-talet minskades brännvinsutdelningen. Men krogens brännvinsförsäljning på heden fanns alltså kvar, med konsekvenser som för en del innebar problem.

Ett par exempel då den åtalade förtärt alkohol och somnat under tjänsteutövning återfinns i Krigsrättens protokoll. Furi- ren J. W. Furberg, hade varit befälhavare för lägervakten på Gumboda Hed när han "insomnat på en stol" och "varit so- vande då det kort därpå ropats i gevär". Krigsrättens utslag löd på sex veckors arrest i låst rum.²³

Även fältjägare nr 50 Adam Olofsson Svärd hade druckit brännvin i tjänsten när sömnen överväldigade honom. Kom- panichefen hade skickat honom till Nybyn i ett ärende där han träffade en av sina rotehållare och blev bjuden på bränn- vin. Det hela slutade med att Svärd somnade och vaknade först morgonen därpå. När han då insåg att han varit borta länge från lägret, beslutade han sig för att "undandraga sig tjänsten".²⁴ Svärd begav sig genom skogen till Ultervattnets by där han besökte sin mor, men i övrigt höll sig undan. Efter två dagar, "på aftonen, då han i avsigt att öfver Norge komma till Amerika" hade Svärd gått genom Sävar och Degerfors socknar till byn Ruskträsk i Lycksele socken. Där hade Svärd fått kännedom om att han behövde ett prästbetyg för att kun- na fullfölja sin plan. Han vände då åter och väl hemma över- lämnade han sig frivilligt till sina rotehållare. Svärd fälldes för rymningsbrott och erhöll tio dagars mörk arrest.

Öppet ifrågasättande och våld mot överordnad

Under 1870- och 1880-talet behandlade Krigsrätten tre olika mål där den åtalade under alkoholpåverkan öppet ifrågasatt eller utövat våld mot sin överordnad.

När sergeant Lars Petter Gadd, ett par dagar före midsommar 1877, skulle föra andra årets beväring från Skellefteå till Gumboda Hed, var underlöjtnant Fredrik Rosenqvist af Åkershult förordnad som Gadds närmaste chef. Vid framkomsten till övningsheden rapporterade Rosenqvist att Gadd under "såväl den 22:a i Sunnanå som den 23 i Bureå gästgivarvård varit af starka drycker något öfverlastad".²⁵ Gadd hade dessutom, när Rosenqvist förebrått honom, menat att förhållandet varit detsamma med honom under resan från Gumboda till Skellefteå, något som Gadd även uppgivit för kaptenen Brändström. I samband med Krigsrättens förhandlingar en vecka senare bad Gadd Rosenqvist om ursäkt. Rätten dömde Gadd – som så sent som den 31 maj samma år avtjänat ett straff för fylleri och avvikande från lägret – till arrest vid vatten och bröd i åtta dagar.²⁶

Knappt fyra år senare, i mars 1881, behandlade Krigsrätten en händelse som ägde rum i Vebomarks by söndagen den 25 juli 1880. Det inträffade hade redan varit uppe på hösttinget med Lövångers tingslag, men enligt Häradsrättens protokoll borde målet handläggas av krigsdomstol då händelsen avsåg "våld begånget af krigsman emot förman".²⁷

Den åtalade fältjägaren nr 56 Anders Löfqvist (f. 1856) tillhörde Livkompaniet, men var född i Lövångers församling. Löfqvist, som var ogift, trivdes inte på sin rote i Klabböle och hade vid flera tillfällen olovligen lämnat sin tjänst och sökt sig till hemtrakterna. Målsäganden vice korpralen Grahn uppgav att han träffade Löfqvist söndagen den 25 juli och då krävt honom på pengar som Löfqvist lånat och lovat betala tillbaka på bestämd tid.²⁸ Löfqvist hade då, utan att svara, fattat Grahn i kragen och kastat omkull honom flera gånger på landsvägen, vid ett av tillfällena mot en grind så våldsamt att denna fallit omkull. Dessutom beskyllde han Grahn för att han "stod i närmare förhållande till en gift qvinna".²⁹ Enligt Grahn var Löfqvist vid tillfället "rusig".

Målsäganden Grahn menade att det var tillräckligt om Löfqvist kunde "näpsas" enligt disciplinstadgan. Krigsrätten dömde honom till åtta dagar i mörk arrest.³⁰

Ytterligare ett mål med våld mot överordnad finns bland Krigsrättens protokoll, men då med fängelse som påföljd.³¹ Den 21-årige spel i nummer Bernhard Lindgren hade tjänstgjort i åtta år när han hösten 1885 hamnade i bråk med sitt närmaste befäl. Lindgren och sergeant P. A. Erland hade båda deltagit i en marschövning med en grupp skolungdomar i Umeå stad. Under denna övning hade Erland använt sig av ett instrument som tillhörde Kåren men som Lindgren vanligtvis brukade använda. När de båda återkom till staden och det rum i teaterhuset som de brukade nyttja, hade Lindgren förebrått Erland för att han använde detta instrument. När Lindgren ville ha instrumentet åter hade Erland visat ut honom ur musikrummet.

Samma kväll, under ett besök på Österlunds ölförsäljningsställe, stötte de båda på varandra. Lindgren förebrådde återigen Erland och, efter en stunds ordväxling, uppmanade Lindgren honom att följa med ut. Ute på Rådhusgatan tilldelade han Erland ett slag med knuten hand som träffade munnen och därefter gav Lindgren, med kryckan på sitt paraply, Erland tre eller fyra hårda slag som träffade vänstra sidan av huvudet och trängde igenom "de mjuka delarna intill benet" på hans panna.³² Såren skulle – enligt regementsläkarens intyg – fodra tre till fyra veckor för fullständig läkning. Krigsrättens utslag löd på sex månaders fängelse.

Avslutning

Krigsrättens protokoll för Västerbottens fältjägarkår åren 1835 till 1884 innehåller – som inledningsvis beskrivits – totalt 28 mål. Av dessa har tolv händelser använts som underlag för

denna artikel. Materialet kan sammanfattas i tre typer av brott/händelser: stöld eller förlust av egendom tillhörig kronan (exempelvis persedlar, vapen och krut), brott mot regelverket (till exempel rymning, oacceptabelt agerande mot överordnad, överförfriskad i tjänsten) och stölder inom soldatgruppen.

Protokollet har visat sig vara en intressant källa med viktig och ibland oväntad information i många frågor. Det kvardröjande intrycket av materialet är emellertid den krassa och brutala verklighet som skildras. Framförallt gäller det branden av fältjägare Hööks stuga i Rickleå. När man jämför med beskrivningen av samma händelse i byaboken, inser man att den muntliga traditionen genom åren slipat bort såväl de tunga som de svårförklarliga delarna av händelseförloppet.³³

Noter

- 1 Krigsrättens protokoll 22.2.1873. Reg. chefsexp. Serie F II (1835–1906) Vol. 5.
- 2 Se Stiernswärd 1843, s. 123–125 och s. 138–139.
- 3 Krigsrättens protokoll 27.6.1874.
- 4 Utdrag ur Domboken, protokoll hållet å lagtima Vintertinget med Lövångers tingslag 15.4.1874 (bilaga bland Krigsrättens handlingar).
- 5 Häradsrättens protokoll 15.4.1874.
- 6 Krigsrättens protokoll 23.6.1884.
- 7 Senare samma år gifte Olof Petter Grefve om sig. Den 15 år yngre Sofia Amalia blev Grefves andra hustru. Makarna fick tillsammans sju barn. Grefve avled 1915, 67 år gammal.
- 8 Häradsrättens protokoll 8.1.1841. Urtima ting med Bygdeå tingslag i Rickleå. Bygdeå tl hr A1b:7 Landsarkivet i Härnösand.
- 9 Slutet av meningen ej möjligt att läsa. Eila och Björn Fredriksson har varit till ovärderlig hjälp i arbetet med att tyda den svårlästa texten i Häradsrättens protokoll.
- 10 Makarna Höök skulle senare i livet förlora ytterligare fyra barn av de totalt tio som föddes i familjen. Fältjägare Höök (f. 1807) slutade sin tjänst 1860 och svältåret 1868 flyttade makarna till hustruns

- hemtrakter i Norrbotten. Ett nybygge tillhörande Törefors bruksägare blev deras nya hem. Höök avled emellertid samma höst och hustrun Anna flyttade då till en dotter som slagit sig ned i Töre.
- 11 Krigsrättens protokoll 23.2.1841 § 2.
 - 12 Major Schildts rapport daterad 12.9.1871, bilaga bland Krigsrättens handlingar för målet 27.5.1872.
 - 13 Skisserna på krutförvaring och kruttunna/krutcentner, daterad 26.3.1781. Fortifikationen, chefsexp. J-serien. Bilderna framtagna av Bertil Olofsson, Krigsarkivet.
 - 14 Enligt 1:e intendent Thomas Roth vid Armémuseum stämmer denna med stor sannolikhet överens med de tunnor som var aktuella på 1870-talet.
 - 15 Krigsrättens protokoll 27.5.1872.
 - 16 Skrivelse ställd till tjänstgörande majoren. Undertecknad av kårchefen 24.5.1872. Bilaga till Krigsrättens protokoll.
 - 17 Regementsläkare G. Waldenström, yttrande 27.7.1879. Conceptbok 1876–1908.
 - 18 Regementsläkare G. Waldenström, yttrande 5.1.1864. Conceptbok 1864–1875.
 - 19 Krigsrättens protokoll 11.6.1867.
 - 20 Beata Christina Nordström (f. 1816) i Umeå, gift med den 24 år yngre målaregesällen Johan August Broman från Stockholm. Denne försvunnen under 1867 och, enligt husförhörslängden, ”uppgiven vara död”.
 - 21 Noterat 21.11.1855. Utdrag ur Plagemann-brev 1854–55, s. 21, i *Västerbotten* 1947.
 - 22 Siv Rehn, *Gumboda Hed. Den indelte soldaten, verksamheten och bygden*, Stockholm 2007, s. 47–48.
 - 23 Krigsrättens protokoll 23.2.1841.
 - 24 Krigsrättens protokoll 19.7.1871.
 - 25 Krigsrättens protokoll 28.6.1877.
 - 26 Fem år senare, i maj år 1882, noterade regementsläkaren Waldenström ”att sergeanten vid Kåren L. P. Gadd lider av den kroniska alkoholismens följsjukdomar [...] hans själsförmögenheter äro till den grad förslöade, att minnet och tankeförmågan äro alldeles borta [...] absolut oförmögen till tjänstgöring under innevarande års Regementsmöte” Concept-Bok 1876–1908 Utgående Expedition.
 - 27 Utdrag ur dombok Höstting Lövånger den 18 november 1880, handling ingående som bilaga i Krigsrättens protokoll för målet 12.3.1881.

- 28 Jonas Anton Grahn (f. 1847) fältjägare och senare korpral på rote nr 16 i Vebomark var författarens farmors far.
- 29 Protokoll från majorsförhöret 29.1.1881, ett förhör som föregick Krigsrättens förhandlingar.
- 30 Löfqvist lämnade samma år sin tjänst. Vid 1890 års folkräkning var han boende i Vebomark och gift med den 11 år äldre Beata Magdalena Boström. I familjen fanns två söner.
- 31 Krigsrättens protokoll 13.10.1885.
- 32 Intyg utfärdat av G. Waldenström 6.10.1885. Handlingen som bilaga bland Krigsrättens protokoll för målet.
- 33 *I Rickleå*. 1978, s. 120.

Käll- och litteraturförteckning

Otryckta källor

Riksarkivet Krigsarkivet:

Västerbottens regemente

Regementschefsexpeditionen Serie F2. Krigsrättsprotokoll (1835–1906) vol. 5.

Sjukvårdsavd. Serie B 1. Concept-Bok för Regementsläkaren (1864–1875), (1876–1908).

Fortifikationen Chefsexpeditionen J 13 (bilder).

Riksarkivet:

Svea Hovrätt, huvudarkivet vol. B III bl:131.

Landsarkivet Härnösand (SVAR):

Bygdeå tingslag Häradsrätt A 1b:7.

Bygdeå kyrkoarkiv: Husförhörslängder.

Lövångers kyrkoarkiv: Husförhörslängder.

Umeå stads kyrkoarkiv: Husförhörslängder.

Över- och Nederkalix kyrkoarkiv: Husförhörslängder.

Folkräkningar 1870–1900.

Armémuseum:

Enheten för fakta och föremål, 1:e intendent Thomas Roth, svar på förfrågan.

Vebomarks museum, Lundbergska gården (bild).

Västerbotten museum, Bildarkivet.

Tryckta källor

Andersson, Lennart, *Lövånger Burträsk Bygdeå. Soldater 1695–1895*, Umeå 1996.

Andersson, Lennart, *Umeåbygdens Soldater 1695–1895*, Umeå 1989.

Holm, Carl, *Lövånger. En sockenbeskrivning*, Del II, Umeå 1949.

I Rickleå, Rickleå 1978.

Lamm, Carl Johan (red.), "Från 1850-talets Umeå. Utdrag ur Plagemannbrev" i *Västerbotten* 1947.

Rehn, Siv, *Gumboda Hed. Den indelte soldaten, verksamheten och bygden*, Stockholm 2007.

Stiernswärd, G. M. (utg.), *Handbok för militärer: Innehållande samling af gällande författningar för arméen. XXI krigslagerne*, Stockholm 1843.

Våra kulturmiljöer. Program för kulturmiljövård i Robertsfors kommun. Kulturhistoriska undersökningar, Umeå 1996.

SIGURD FRIES

Kovall, missne och tätgräs

Västerbottensdialekternas bidrag till det svenska riksspråket

De folkliga växtnamnens väg in i det svenska riksspråket har ibland gått genom Linnés floror, särskilt *Flora svecica* (1:a upplagan 1745, 2:a upplagan 1755). Linnés skrifter innehåller 1 260 direkt ur dialekterna hämtade växtnamn, och uppemot 900 av dessa anför han i *Flora svecica* 1755 med proveniensuppgifter. Ett drygt hundratal av dem ingår nu – genom senare florors förmedling – i riksspråket. En del av dessa namn var nog redan på Linnés tid språkligt allmängods och behöver inte nödvändigtvis ha Linné att tacka för sin riksspråkstillhörighet. Men drygt 60 riksspråkliga växtnamn går bevisligen tillbaka på dialektala namn i *Flora svecica*.¹ Tre av dessa har Linné hämtat från Västerbotten och från den del av Lappland som tillhör Västerbottens län: *kovall* *Melampyrum*, *missne* *Calla palustris* och *tätgräs* – *tätört* *Pinguicula vulgaris*.

Tre namn är ju inte så många. Men om man betänker, dels att Linné bara anför ett tiotal namn från detta område och dels att de tre namnen avser växter som inte alls är typiska för övre Norrland utan mycket vanliga i Syd- och Mellansverige, så är kanske de västerbottniska namnen i riksspråket ändå värda lite uppmärksamhet, särskilt som det finns några små

På motstående sida: Titelsida till första volymen av Kungl. Skytteanska Samfundets utgåva av Carl von Linnés *Iter Lapponicum*, Umeå 2003.

Carl Linnæus

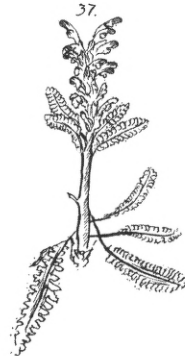
ITER LAPPONICUM

Lappländska resan 1732



I *Dagboken*

Utgiven
efter handskriften av
ALGOT HELLBOM,
SIGURD FRIES och ROGER JACOBSSON



KUNGL. SKYTTEANSKA SAMFUNDET

iakttagelser att göra kring dem.

Karl-Hampus Dahlstedt har visat att Linné ibland kan ha återgivit ett ur dialekterna hämtat växtnamn felaktigt.² Det jämtska *torta* (*Lactuca alpina*) skrev han *tolta* i *Flora suecica* 1755 och den formen har sedan tagits upp av flororna och därmed nått in i riksspråket (den har numera av rättrådiga floraförfattare börjat bytas ut mot det etymologiskt riktiga *torta*).

Mot växtnamnet *kovall* hyste jag länge en djup misstro.

Linné anför det från Lycksele i *Flora lapponica* 1737: *Kowall Lykselensibus*. Det förekommer även i *Flora suecica*s båda upplagor med samma proveniensuppgift. Linné tycks ha lärt känna det under sin lapska resa 1732. Men i *Iter lapponicum* står det om besöket i Lycksele:³

På prästegården är ganska magert bete, men 1/4 ifrån extraordinairt et qvod notabile, att smöret där mehr än annorstädes blifwer golt, ja nästan rödachtig älr croceum. Jag frågade dem hwad ört där växer mäst; de beskrefwo henne och sade hon, heter Jag ritade upp äffter deras beskrifning Melampyrum, dett de sade wara samma, hkn växer där extraordinairt i skogen.

Det svenska namnet saknas alltså. Det är ett tomrum i Linnés egenhändiga dagboksmanuskript. Men kovallen, särskilt den av kreaturen omtyckta arten ängskovall (*Melampyrum pratense*), kallas i övre Norrland *mjölkvall*. Detta namn anför Linné från Medelpad i *Flora suecica* 1755. I senare tid har det upptecknats i Ångermanland (Ramsele, Fjällsjö, Sidensjö, Anundsjö, Arnäs, Nordmaling), Västerbotten (Lövånger),

Samtliga bilder av växter i denna artikel är hämtade ur Carl Axel Magnus Lindman, *Nordens flora*, granskad och rev. av Magnus Fries, Stockholm 1964.



531 A. NATT OCH DAG, MELAMPYRUM NEMOROSUM L.
B. KOVALL, MELAMPYRUM PRATENSE L.

Norrbotten (Nederluleå, Edefors) och Lappland (Örträsk, Fredrika, Åsele, Vilhelmina, Stensele, Sorsele, Tärna).

Min tanke var att Linné helt enkelt hade råkat välja fel förelid, när han slutligen antecknade namnet. Orsakerna kunde, tänkte jag mig, ha varit flera. Orden *mjolk* och *ko* ligger varandra onekligen associativt nära. Bland andra namn på växter anför Linné i *Flora svecica* 1745 *kohwete*. De dialektala formerna av *konvalje*: *kovalj* (e), *kovall* (e), som Linné bevisligen kände till, kunde ha påverkat.⁴

Men slutsatser byggda på avsaknaden av material är farliga. I Dialekt- och ortnamnsarkivet i Umeå (DAUM) fann jag en uppteckning av Axel Ivarsson 1961 från Lycksele: best.sg. 'en ört som korna mjölkar bra av'.

Uppgiften stöds av två ortnamn: *Kovallskogen* (1934), skog S. Fäboderna i Lycksele sn, och *Kovallberget* (1935), berg i Stensele sn nära Juktan någon mil från sockengränsen mot Lycksele. Linné hade alltså rätt. *Melampyrum* kallades *kovall* av prästgårdsfolket i Lycksele, och därifrån kom namnet in i vårt riksspråk. Det vore frestande att sammanställa *kovall* och det i övre Norrland mycket spridda *mjölkvall*, som i så fall skulle kunna gå tillbaka på ett *mjölkkovall*, men den dialektgeografiska situationen talar inte direkt för ett sådant antagande.

Om det riksspråkliga växtnamnet *kovall* kan dessutom sägas att en viss osäkerhet råder om betoningen. SAOB betecknar tryckfördelningen på följande sätt: 0-4 eller 3-2, stundom 4-1. Östergrens *Nusvensk ordbok*, SAOL och *Illustrerad svensk ordbok* anger endast *kova'll*. Den senare tryckfördelningen jämte böjningen – pluraländelsen uppges vara *-er* – tyder på att ordet har sammanhållits med *konvalj* med dess nämnda biformer. Elias Wessen säger i *Våra ord* 1961: "betoningen kanske påverkad av *kovalj*, vanlig dialektform av *konvalj*." Men uttalet /kova'll/ har säkert också ett stöd i det förhållandet att namnet i flororna vanligen förekommer sammansatt: *ängskovall*, *skogskovall*, *lundkovall*. I sådana sammansättningar – ty-



530 A. PUKVETE, MELAMPYRUM ARVENSE L.
B. KORSKOVALL, MELAMPYRUM CRISTATUM L.

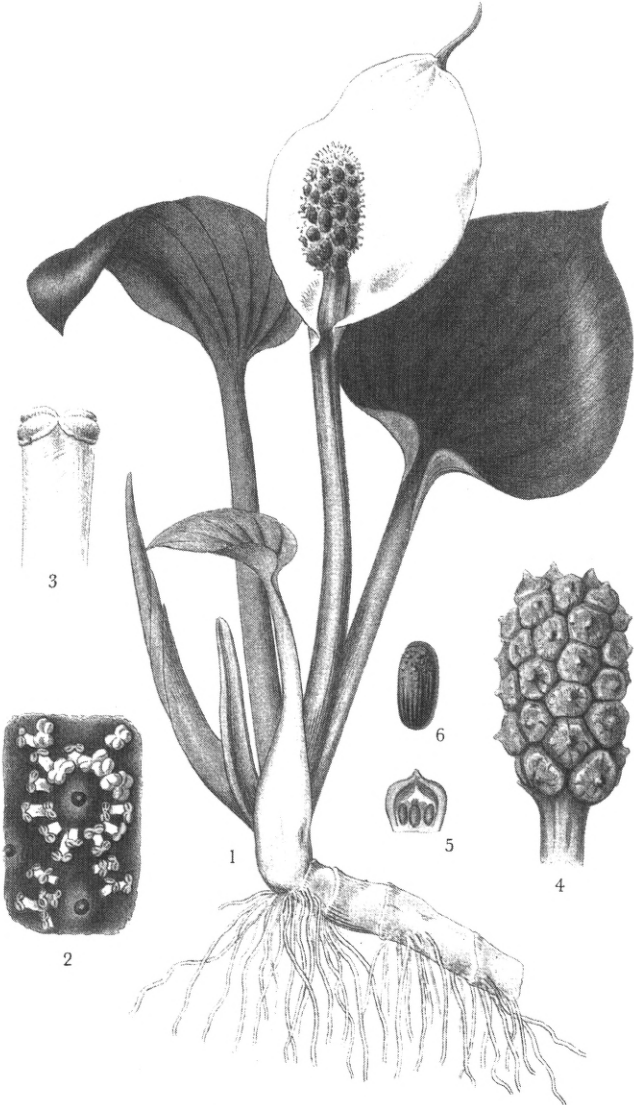
pen *högbåtsman* – får sista stavelsen gärna starkt bitryck.

Den som arbetar med folkliga växtnamn vet hur farligt det är att pressa in ett dialektalt namn, som kanske snarast avser en grupp av växter, under ett vetenskapligt namn och därmed i en avgränsad botanisk fålla. När våra nutida floror som svenskt namn på *Calla palustris* tar upp *missne*, så återger de inte de verkliga förhållandena som Linné mötte i Västerbotten 1732 under sin lapska resa. När han närmade sig Tegsnäset på väg från Umeå mot Lycksele, antecknade han *missne* som namn på vattenklöver (*Menyanthes trifoliata*), "dett de mala och blanda brödet och koka med bär till moos, men är betskt; af dett brukas roten".⁵

Detta är den vanliga användningen av ordet *missne* i de dialekter där det förekommer. Ordet är väl belagt i betydelsen 'vattenklöver' (bara ett par gånger anges betydelsen 'Calla') och tycks ha en nordlig utbredning från Överkalix och Arjeplog i norr till Lövånger och Degerfors i söder. Det är neutrutrum och används, liksom norrländska växtnamn i allmänhet, mest i bestämd form och bara någon gång i obestämd form. Det var väl den bestämda formen, alltså egentligen *missnet*, som Linné antecknade.

Det är i *Flora lapponica* 1737 som Linné drar in *Calla palustris*, som inte alls är en så vanlig växt i norra Sverige som den är söderut. Ty där säger han, att *Calla palustris* heter *missne* och *Menyanthes trifoliata* *boskapsmissne* i Västerbotten (nr 80, 320). I *Flora svecia* 1755 anför han *missne* från Västerbotten under både *Calla* och *Menyanthes*. När man senare i flororna skulle välja ett svenskt namn för *Calla palustris*, en växt som inte har så många olika namn i dialekterna (Linné anför bara två), så valde man *missne* och lät *Menyanthes trifoliata* få ett annat av dialekternas många namn på denna växt (Linné anför nio sådana namn), nämligen *vattenklöver*.

Tätgräs eller, som det nu heter i flororna, *tätört* är det numera gängse namnet på *Pinguicula vulgaris*, och det namnet lär-



32. MISSNE, *CALLA PALUSTRIS* L.

de Linné känna i Lövånger eller Bureå.⁶ Men den folkliga botaniken ser annorlunda på växterna än vi. Förmågan att göra mjölken töt, dvs. lång eller seg, ansågs inte bara tätört, *Pinguicula*, ha utan också sileshår, *Drosera*. Därför kallas båda dessa växter, som är varandra till det yttre mindre lika än vattenklöver och missne, för *tätgräs*. Om man går igenom uppteckningarna från övre Norrland, finner man *tätgräs* ungefär lika ofta översatt med *Drosera* som med *Pinguicula* – ibland står det *Drosera och Pinguicula*. Men det var tydligen *Pinguicula* som man råkade visa Linné och som han fick veta namnet på. Därför är nu *tätört* det officiella namnet på *Pinguicula vulgaris*. *Droseran* heter *sileshår*, ett namn som har äldre hävd. Det förekommer redan i Franckenius' *Speculum botanicum* 1638.

Men Linne anför inte bara namnformen *tätgräs*. Han har följande varianter: *tätgräset* 1732 i *Iter lapponicum*, *tättgräs* och *sättgräs* 1737 i *Flora lapponica* nr 11, *tätgräs* 1745 i *Flora svecica* nr 21 och *tätgräs* aliis *sätgräs* 1755 i *Flora svecica* nr 25.

Adjektivet *tät* innehöll tidigare den ovanliga kvantitetsfördelningen lång vokal + lång konsonant, och vokalen var *e* (jfr isl. *þétt*). I övre Norrland förkortades i ord med denna kvantitetstyp vanligen vokalen, och det långa *e*-ljudet diftongrades ofta till *iei*, vars förra komponent efter *t* gav upphov till en affrikata + frikativa el. dyl. Linnés alternativa form *sättgräs* kan väl inte vara annat än resultatet av en missuppfattning och en felaktig återgivning av ett *tjettgräs*. Att skrivningen med ett *t* dominerar hos Linné för att sedan bli den allenaordande måste bero på att Linné ville använda adjektivets gängse form.

Västerbottens dialekter, avlägsna från det centralsvenska språkområdet, har inte lämnat många bidrag till vårt riksspråk. Men tre växtnamn kommer i alla fall från Västerbotten, tack vare att Linné på försommaren 1732 antecknade *raissne* nära Tegsnäset, *kovall* i Lycksele och *tätgräs* på vägen upp mot Skellefteå.



542. TÄTÖRT, PINGUICULA VULGARIS L.

Noter

- 1 Se härom Sigurd Fries 1963, "Flora svecica som växtnamnsordbok" i *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift* 45 1963, s. 44, och Sigurd Fries, *Svenska växtnamn i riksspråk och dialekt*, Umeå 1975, s. 67.
- 2 Karl-Hampus Dahlstedt, *Det svenska Vilhelminamålet* 1, Uppsala 1950, s. 171.
- 3 Carl von Linné, *Iter lapponicum*, utg. av Th. M. Fries, Uppsala 1913, s. 48.
- 4 Om dessa formers utbredning se Ingegerd Fries, "Svenska namn för *Convallaria majalis*" i *Svenska landsmål* 1975, s. 74 ff.
- 5 von Linné, , Uppsala 1913, s. 37.
- 6 I senare tid har man ofta bytt ut efterleden *gräs* mot *ört* i florumas namn – se härom S. Fries 1975, s. 15.

Käll- och litteraturförteckning

- Dahlstedt, Karl-Hampus, *Det svenska Vilhelminamålet* 1, Uppsala 1950.
- Fries, Ingegerd, "Svenska namn för *Convallaria majalis*" i *Svenska landsmål* 1975.
- Fries, Sigurd, "Flora svecica som växtnamnsordbok" i *Svenska Linné-Sällskapets Årsskrift* 45 1963.
- Fries, Sigurd, *Svenska växtnamn i riksspråk och dialekt*, Umeå 1975.
- von Linné, Carl, *Iter lapponicum*, utg. av Th. M. Fries, Uppsala 1913.
- von Linné, Carl, *Flora lapponica*, Amsterdam 1737.
- von Linné, Carl, *Flora svecica*, 1:a uppl. Leyden, 1745.
- von Linné, Carl, *Flora svecica*, 2:a uppl. Stockholm 1755.

Recensioner

Erik J Bergström, *Patron Stubbe – ingen fattig riddare. Nils Olof Näs och hans bröder, verksamma i Östersund, Sundsvall och större delen av Norrland*. Jengel Förlag AB 2013. 160 sidor.

Ett värksamt och gagnarikt lif slocknade i fredags i dödens natt, då grosshandlare N.O. Näs härstades, utan föregående sjukdom vid 5-tiden på eftermiddagen afled av hjärtförslamning.

Minnesorden över Nils Olof Näs var införda i *Jämtlands-Posten* måndagen den 2 november 1900. Hans bortgång uppmärksammades även i utländsk press och nekrologer skrevs på både engelska och franska. Två vita hästar förde hans kista till kyrkan som var fylld till sista plats. Hans gravplats på Norra Kyrkogården i Östersund är inhägnad med ett kraftigt järnstaket.

Bouppteckningen upptog 75 sidor och pågick ifrån den 15 februari till den 20 mars. Här finns uppräknade alla 70 fastigheter och 38 skogsavverkningsrätter i olika församlingar i Jämtland och Väster-norrland som Näs ägde vid sitt frånfälle. Från Nyhamn i Sunds-

vall finns en förteckning på ca 30 sidor som omfattade tillgångar och skulder, byggnader, lösöre samt de djur som fanns på gården. Förutom herrgård, kontorsbyggnad, brädgårdskontor, såg, maskinrum, smedja, stall, ladugård, snickarverkstad och bryggor fanns även ångbåten Betty och 30 prämar.

Vem var då denne man som fick en sådan ståtlig begravning, en sådan påkostad gravplats och en sådan omfattande bouppteckning? Erik J Bergström uppmärksammade Nils Olof Näs när han arbetade med boken *Resor med penna, pensel och palett* (2008) som handlar om den vandrande mångsidige konstnären och poeten Sven Linnborg (1857–1932). Nils Olofs son Per var skolkamrat med Linnborg och så länge Nils Olof levde stödde han Linnborgs konstnärskap. Denne förmögne man som numera inte är speciellt känd var en gång en aktiv aktör i den framväxande skogs- och trävaruindustrin och hade stor betydelse för utvecklingen av Frösön och Östersunds stad. Erik J Bergström påbörjade då en forskningsresa som nu resulterat i boken om Patron Stubbe, eller "Näsen" som han också kallades.

Framsidan av boken pryds av Vasaorden, som Nils Olof Näs tilldelades på Oscarsdagen 1886.

Nils Olof Persson föddes 1829 som son till sockenskräddaren Per Näs och hans hustru Brita Nilsdotter på Österede gård i Fors församling i östra Jämtland. Österede gård var Britas föräldrahem. Nils Olof hade en syster och tre bröder, som alla mer eller mindre kom att bli framgångsrika trävaruhandlare. De fyra sönerna till Per Näs tog olika efternamn, Nils Olof bytte Persson till faderns namn *Näs*, Johan tog namnet *Lindberg*, Jonas namnet *Pettersson* och Per Erik fick sitt namn *Sundin* i samband med militärtjänstgöring.

Nils Olof började tidigt som dräng vid Holmsta gård i Utanede och fortsatte sedan där med skogsarbete. Han fick upp ögonen för att det kunde vara lönsamt att vara den som köpte in och avverkade skogen, inte bara den som stod för det tunga huggandet. Hans första affär var köpet av en fura, som han täljde upp och sedan kunde sälja med förtjänst.

Fadern Per Näs ville överlämna sin gård 1850 och lotten tillföll den yngste sonen. Johan var då bara 14 år gammal och han överlät i stället gården till den äldste brodern Per-Erik, som löste ut sina syskon. Nils Olof fick på detta sätt ett startkapital för sina skogsaffärer.

Hans del var 340 riksdaler och redan året efter köpte han en hemmansdel för 2 000 riksdaler. Nils Olof måste ha haft ett stort nöje av att köpa och sälja, och inte alltid syntes det ha gått med vinst. Han köpte exempelvis en fastighet för 3 000 riksdaler, sålde den omgående för 1 600 men köpte tillbaka skogen för 1 000 riksdaler. Han köpte också ett hemman i Boggsjö 1856, där han och hustrun Elise Gisslén från Stugun öppnade gästgiveri. Som gästgivare fick han tillfälle att träffa många skogspatroner på genomresa. I gästgiveriet gjordes många skogsaffärer upp och hans namnteckning återfinns på många kontrakt han fick bevittna. Nils Olof ägnade sig också åt flottning och tog på sig att ombesörja flottning åt andra, vilket gjorde att han fick rykte om sig att vara specialist på flottning.

Nils Olofs affärsintresse utvidgades till Härjedalen, där han tecknade kontrakt med nästan alla hemmansägare i Vemdalen, vilket kan läsas om i Hede tingslags in-teckningsprotokoll för 1864. Kontrakten där hemmansägarna upplät sina skogstillgångar skrevs på 45 år och 1866 transporterade Näs sina kontrakt på James Dickson & Co. Näs fortsatte sina affärer i Härjedalen och köpte hemman och skogsavverkningsrätter i Tännäs, Funäsdalen och Ljungdalen.

Han utvidgade också sitt intresseområde till Hälsingland och Gävleborg och ägde skogar runt Ljusnan, Ljungan och Indalsälven. Han köpte bland annat kronohemmanet Mansjön i Los för 12 000 riksdaler och sålde det sedan till bolaget som senare blev Ljusne-Woxne AB för 20 000.

Det var naturligt att Nils Olof började intressera sig för kusten och Sundsvallstrakten. Timret han flottade hamnade där och blev föremål för förädling eller export. Han köpte mark i Timrå och även vid s.k. Hamns utgods utanför Ljungans utlopp. Han började 1873 anlägga ett ångdrivet sågverk med namnet *Nyhamn*. Sågverket växte snabbt och han uppförde också en herrgård med 22 rum, flygelbyggnader, park och kägelbana. En av leverantörerna av virke till sågverket var brodern Per-Erik, som han gjorde många lönsamma skogsaffärer tillsammans med.

Enskilda trävaruhandlare blev något av en nagel i ögat för de stora bolagen med Friedrich Bünsow och James Dickson i spetsen. Disponent Hammarberg vid Sunds Ångsågs Bolag beskrev Nils Olof: "N.O.Näs i Östersund är stor skogsägare och känd som en förmoden man, men högst oangenäm att ha affärer med". Näs var dock populär bland sina arbetare, vilket

han förklarade med att han själv slitit ont med täljyxan i sin ungdom och visste vad hårt arbete var. Vid sågverksstrejken 1879 deltog inte de 300 arbetarna vid Nyhamns sågverk. Näs var också positivt inställd till arbetarnas anslutning till de fackföreningar som bildades, vilket inte var fallet med de flesta av hans kollegor i branschen.

Per Näs var Nils Olofs och Elises enda barn. Han fick 1889 överta ägandet av Nyhamn och bosatte sig i herrgården med sin hustru Betty Burman från Alnö. Den franska marknaden var viktig för svenska trävaror och Per reste till Paris flera gånger i likhet med många andra svenska sågverksägare från Sundsvall. Han deltog i kappseglingar och startade bilagentur i Östersund men var inte riktigt samma hårt arbetande företagare som sin far. Nya strejker utbröt vid sågverken, bland annat 1889 och 1890. I mars 1893 hölls ett sammanträde med Pers fordringsägare och konkursen var ett faktum. Sundsvalls Handelsbank löste in företaget och auktioner hölls på Nyhamns lösöre.

Erik Olof ville ha en fot kvar i sågverksbranschen och köpte därför mark på Alnö för att utveckla Utviks sågverk. Han kunde senare också köpa tillbaka Nyhamn, som sonen Per hade låtit gå i konkurs. I början av 1890-talet avvecklade

han många av de fastigheter som han ägde i Härjedalen och sålde då till sina forna konkurrenter Iggesund och Dicksons bolag Svartviks AB. Men han köpte också i Härjedalen ett stort ödemarkshemman i Vemdalen, Henvålen. Detta hemman ägdes ända fram till 1940-talet av Nils Olofs barnbarn och ingår numera i Henvålens stora naturreservat. På senare tid ägdes området av Maths O Sundqvist, som med SCA som medfinansier byggde upp ett jaktstolt och en konferenslokal på området.

Brodern Jonas med efternamnet Pettersson var också verksam som trävaruhandlare. Han var bosatt i Överammer och ägde flera hemman och skogsarrenden i Östjämmland med flera platser. Jonas flyttade också han till Östersund och köpte en villa på Strandgatan som ännu finns kvar. Han ägnade sig åt fastighetsaffärer och köpte bland annat villa Björkhem som senare byggdes om till restaurang Hof. Han satsade pengar i Östersunds Elektriska Belysnings AB, och bröderna Jonas och Nils Olof var även drivande och stora aktieägare när det gällde att starta aktiebolaget Hissmofors. Nils Olofs yngste bröder Johan Lindberg lämnade Jämtland några år för Stockholm, och när han kom tillbaka startade han fotoateljé och järnhandel i Öster-

sund 1864. Nils Olof inspirerade Johan att börja ägna sig åt att köpa och sälja fastigheter och avverkningsrätter. Johan ägde bland annat det hus där stadens rådhusrätt och stadsfullmäktige var inrymda innan det nya rådhuset var färdigt 1912. En sorglig händelse inträffade 1881 då Johan blev överkörd och dödad av tåget på Bräcke station Förutom hemmanet ägde han vid sin död ytterligare fyra fastigheter och 24 avverkningsrätter. Han hade också aktier i bolaget Bredviks Trävaru AB, som hade skogsegendomar i Västerbotten och lastplats vid Obbola.

Från att ha varit en landsbygdens och skogens man började Nils Olof Näs i början av 1860-talet att intressera sig för staden och dess expansion. Östersund växte och han såg tomköp i staden och dess närhet som nya affärsmöjligheter. Som exempel på hans förmoda att se lönsamma projekt kan nämnas att han ordnade med huggning av kastved som transporterades med båt till upplag i Östersunds hamn. Han engagerade sig också i ångbåtstrafiken på Storsjön och ägde del i ångbåtarna Trafik, Hebe, Birger och Carl XV. Han köpte mark på Frösön och efter att lantmätaren hade delat in området i 84 tomter såldes det mesta ganska omgående. I början av 1880-talet löste Nils Olof in

tomter på exekutiv auktion vid stora torget i Östersund. Där uppförde han den ståtliga byggnaden Grand Hotel, som även den utsmyckades av Sven Linnborg. Han byggde även en affärsfastighet i tre våningar vid torget

När järnvägen hade kommit till Jämtland såg Nils Olof nya möjligheter, inte bara för frakt av skog och virke. Han skaffade sig skog och avverkningsrätter i Västjämtland och köpte även sågverket i Duved. Han skänkte mark till Kungl. Styrelsen för Statens Järnvägstrafik och 1886 invigdes tågstationen i Tegefors. Där fanns också en kvarn och Näs kunde leverera mycket spannmål med järnväg. Han utökade sitt markinnehav med en jordbruksfastighet med två boningshus och en tomt i närheten av Duveds station, där han också uppförde ett hotell. Han var tidig med att satsa på besökare från södra Sverige och även från de nordiska grannländerna. För utsmyckning av den nya turistanläggningen anlätade han vännen och konstnären Sven Linnborg. Näs ägde också skog vid Tännforsen och han ordnade skjutsar från Duveds station till olika platser där man kunde se forsen. Han köpte med sin systerson som bulvan tullstationen i Duved, när tullverksamheten flyttats till Storlien och Östersund. Han byggde

om fastigheten och startade kurortsverksamhet; bland annat vistades 90 luftgäster i Duved under sommaren 1891.

Året före sin död uppvaktades Nils Olof Näs på Olofs-dagen av sina arbetare vid Nyhamn med ett album i grön sammet med silverbeslag. Albumet innehöll signerade foton på 86 arbetare och finns i dag bevarat i SCA:s arkiv på Merlo slott. Boken om Nils Olof Näs avslutas med några kapitel om hur fastighetsinnehaven efter hans död successivt avvecklades och sonen Per med familj lämnade Östersund och Jämtland för Stockholm.

Med Erik J Bergström berättelse om entreprenören Nils Olof Näs får vi en inblick i ett dynamiskt skede i norra Sveriges historia. Vi får följa en man som tidigt såg möjligheterna med den framväxande skogs- och trävarubranschen och lyckades genomföra många lönsamma och framgångsrika projekt i konkurrens med de stora bolagsherrarna. Författaren har arbetat grundligt med faktainsamling och tillbringat många timmar i arkiven och har bland annat gått igenom domböckernas småprotokoll för att kartlägga alla fastighetsaffärer. Han har studerat mycket av det som tidigare utgivits om denna tidsepok och kompletterat med muntliga källor och ett rikt bildmaterial. Boken är försedd med en

utförlig källförteckning till glädje för den som vill studera vidare om sågverksepoken i Jämtland och Västernorrland.

Erik J Bergström tilldelades Johan Nordlander-sällskapets pris för framstående norrländsk forsk-

ning 2010. Med denna bok får vi ytterligare ett bevis på att utmärkelsen var välförtjänt och hamnade hos en flitig forskare, väl förankrad i det mellannorrländska området.

Carina Strömberg

Medarbetare

Lars-Erik Edlund, f. 1953 i Trehörningsjö. Professor i nordiska språk vid Institutionen för språkstudier, Umeå universitet. Ordförande i Johan Nordlander-sällskapet.

Sigurd Fries, 1925–2013. Professor emeritus i svenska språket, särskilt nusvenska, vid Umeå universitet.

Siv Rehn, f. 1947 i Robertsfors. Fil. dr i lärande vid Centrum för forskning i Lärande, Luleå tekniska universitet.

Åke Sandström, f. 1948 i Umeå. Doktorand i nordiska språk inom ämnet fornnordisk roddterminologi vid institutionen för språkstudier, Umeå universitet. Föreståndare för Holmöns båtmuseum.

Carina Strömberg, f. 1943 i Örebro, ekonomexamen, Umeå universitet, samt studier i arkiv- och informationsvetenskap. Har arbetat som direktör för Riksarkivet SVAR och som landsarkivarie vid Landsarkivet i Härnösand. Skattmästare i Johan Nordlander-sällskapet.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall. Professor emeritus i historisk demografi, Umeå universitet.

Innehåll

LARS-ERIK EDLUND: Sigurd Fries in memoriam	1
LARS-GÖRAN TEDEBRAND: Strindberg och Norrland	7
ÅKE SANDSTRÖM: "Jag drog ett djupt andetag, för jag besinnade mig..."	29
SIV REHN: Brott och bränder i Krigsrättens protokoll	39
SIGURD FRIES: <i>Kovall, missne och tätgräs</i>	64
RECENSIONER	75
MEDARBETARE I DETTA NUMMER	81